

KAROLINUM POLITEIA

**MARK
MAZOWER**
TEMNÝ
KONTINENT:
EVROPA
VE 20. STOLETÍ

**Temný kontinent:
Evropa ve 20. století**

Mark Mazower

Z anglického originálu *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*,
vydaného nakladatelstvím Penguin Books roku 1999,
přeložili Petr Fantys a Tereza Marková Vlášková.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Mapy Jaroslav Synek

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První české vydání

© Univerzita Karlova, 2019

© Mark Mazower, 1998

Translation © Petr Fantys, Tereza Marková Vlášková, 2019

ISBN 978-80-246-4192-8

ISBN 978-80-246-4348-9 (pdf)

ISBN 978-80-246-4350-2 (epub)

ISBN 978-80-246-4349-6 (mobi)

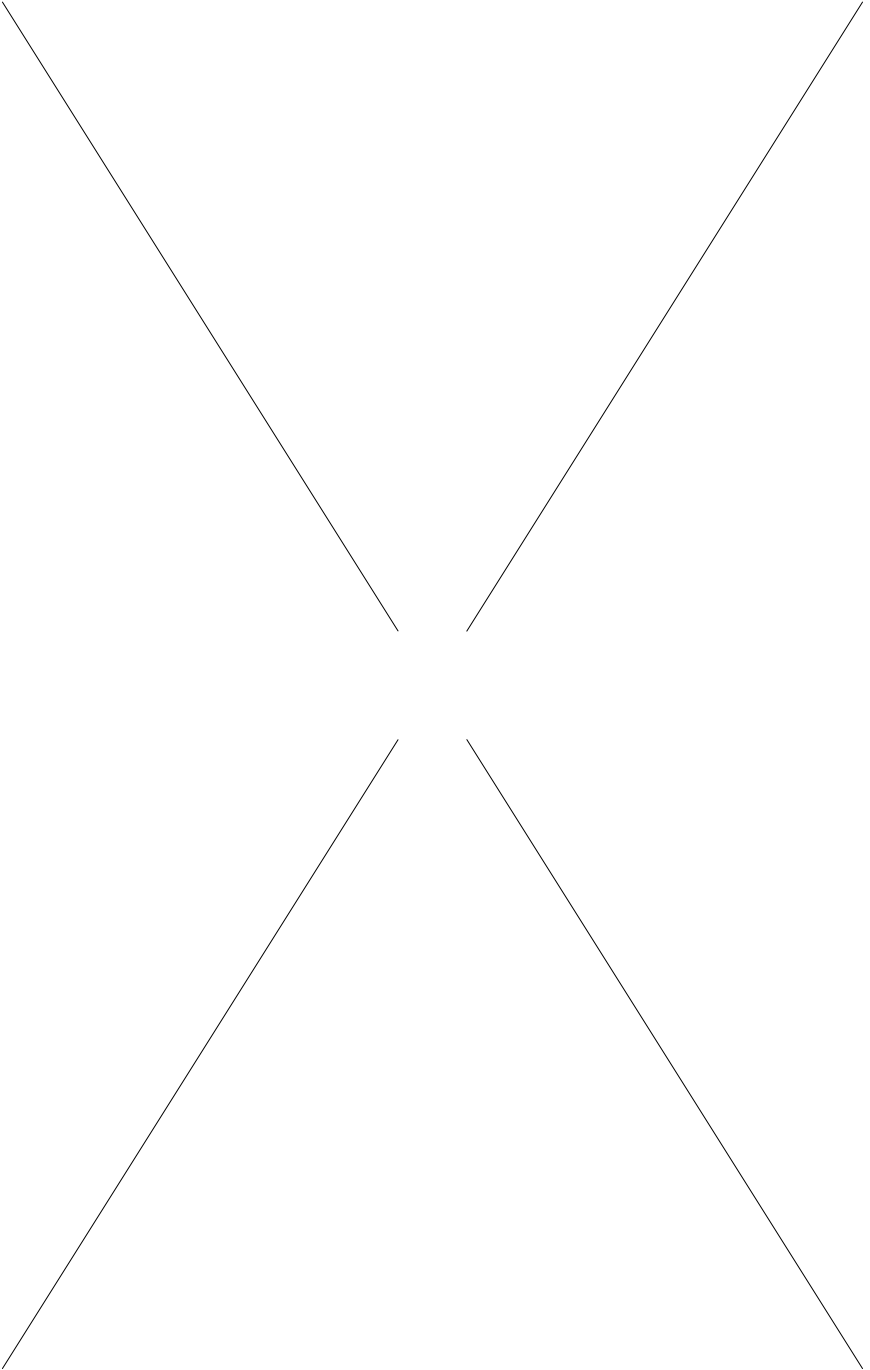

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

*Pro Ruthie
a na památku Froumy Mazowerové,
Maxe Mazowera a Rega Shaffera*

OBSAH

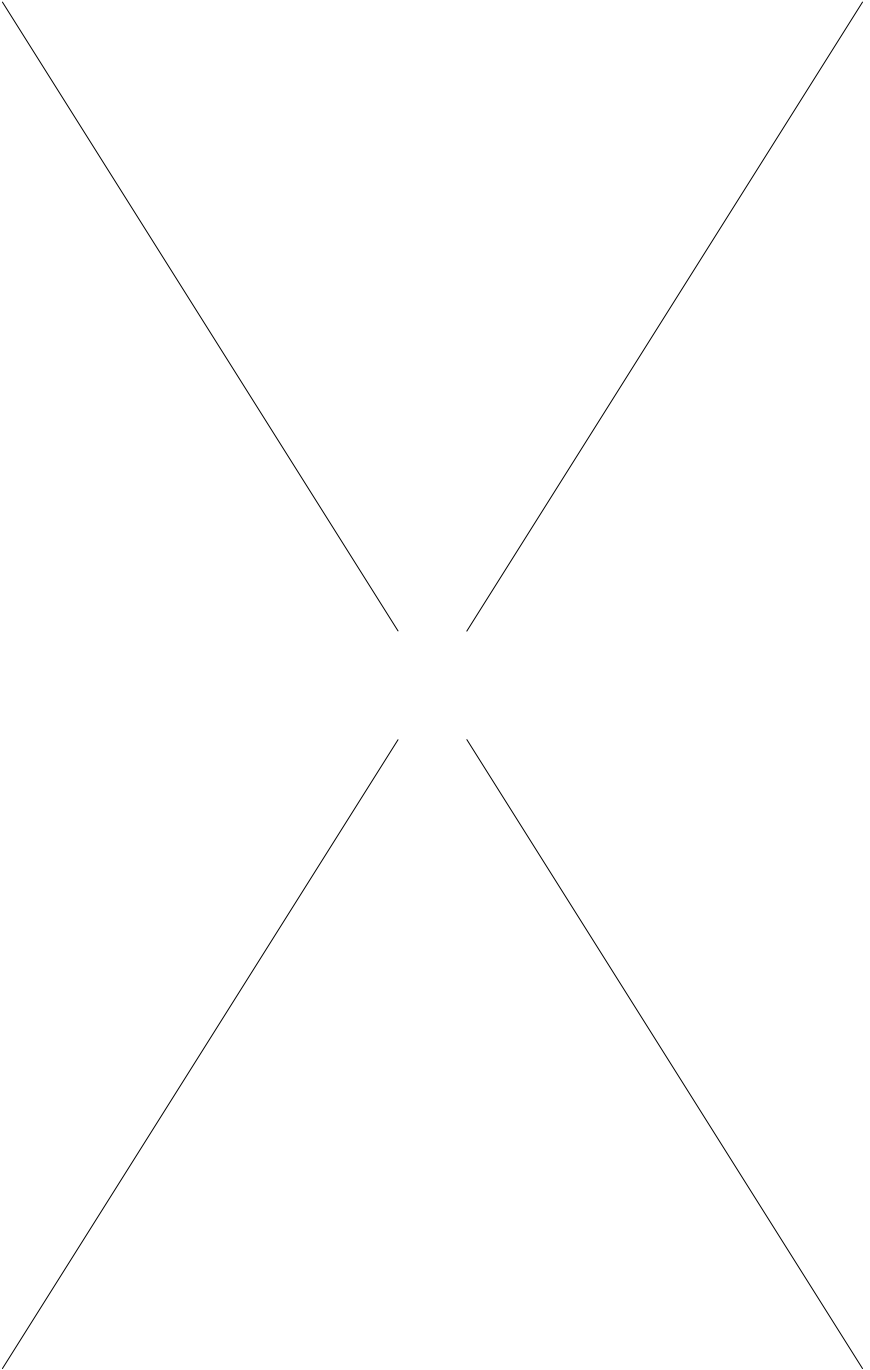

- 11 Předmluva
- 19 Poděkování
- 21 KAPITOLA PRVNÍ
- 21 **Opuštěný chrám – vzestup a pád demokracie**
- 24 Sepisování ústav
- 28 Evropská občanská válka
- 32 Pochyby buržoazie
- 36 Kritika parlamentarismu
- 41 Krize demokracie
- 47 Podoby pravice
- 53 Právo a nacionálněsocialistický stát
- 63 KAPITOLA DRUHÁ
- 63 **Impéria, národy, menšiny**
- 66 Rozpouštění velkých impérií

- 74 Liberální varianta: směřování k právům menšin
- 88 Idealisté a realisté
- 93 Proti liberálnímu novému řádu
- 96 Fašistická impéria

- 103 KAPITOLA TŘETÍ
- 103 **Zdravá těla, nemocná těla**
- 105 Válka a zkáza těl
- 115 Stát jako hlava rodiny
- 123 Množství a kvalita

- 133 KAPITOLA ČTVRTÁ
- 133 **Krize kapitalismu**
- 145 Komunistický úspěch
- 156 Národní oživení
- 160 Fašistický kapitalismus
- 164 Reforma demokratického kapitalismu

- 171 KAPITOLA PÁTÁ
- 171 **Hitlerův nový řád, 1938–45**
- 174 Hitlerova ztracená příležitost
- 176 Život v historické době
- 184 Uspořádání Evropy
- 188 Totální válka
- 192 Evropa jako rasová entita
- 195 Rasová válka (1): Polsko 1939–41
- 201 Rasová válka (2): Vernichtungskrieg 1941–45

- 217 KAPITOLA ŠESTÁ
- 217 **Plánování zlatého věku**
- 219 Oživování demokracie
- 227 Jednotlivec versus stát
- 233 Národní stát a mezinárodní pořádek
- 240 Nový konsenzus: limity a rozpory
- 243 Utopie a reality: rozsah úspěchu

- 249 KAPITOLA SEDMÁ
- 249 **Krutý mír (1943–49)**
- 251 Vysídlení a společenská krize, 1944–48
- 259 Rodina a morálka
- 264 Okupační politika, 1943–45
- 268 Nový začátek?
- 277 Rozdělení Německa
- 286 Studená válka v Evropě

291	KAPITOLA OSMÁ
291	Budování lidové demokracie
293	Budování politické nadvlády
305	Na cestě ke stalinismu
316	Reforma komunismu?
321	Nová společnost
327	Konec impéria?
331	KAPITOLA DEVÁTÁ
331	Transformovaná demokracie: západní Evropa (1950–75)
331	Ožívování demokracie
338	Zázrak jménem růst
345	Sociální státy
349	Individualistická mobilizace Evropy
357	Amerikanizace Evropy?
361	Protest ve společnosti růstu
370	Migrace
379	KAPITOLA DESÁTÁ
379	Společenská smlouva v době krize
380	Inflační krize
383	Experiment thatcherovců
387	Trpělivý stát
390	Zažívá levice úpadek?
395	Uvolňování
405	Vítězný individualismus?
412	Globalizace a krize národního státu
417	KAPITOLA JEDENÁCTÁ
417	Žraloci a delfíni: zhroucení komunismu
419	Světová hospodářská krize a východní Evropa
425	Smrštěná strana
433	Vývoj sovětské politiky
438	Krize v roce 1989
445	Znovusjednocené Německo
448	Válka v bývalé Jugoslávii
455	EPILOG
455	Utváření Evropy
465	Mapy a tabulky
477	Průvodce další četbou
497	Rejstřík

PŘEDMLUVA

Proč se tedy evropské státy domáhají práva šířit civilizaci a evropské způsoby na jiných kontinentech? Proč tak nečiní přímo v Evropě?

Joseph Roth, 1937¹

Evropa se sice možná zdá být kontinentem starých států a národů, ale v mnoha ohledech je velmi nová a v průběhu tohoto století neustále „vynalézá“ samu sebe prostřednictvím často bouřlivých a chaotických politických změn. Některé státy – například Prusko – zmizely z mapy, která zůstává součástí živé paměti. Jiné – třeba Rakousko či Makedonie – zase neexistují déle než tři generace. Moje babička se narodila ve Varšavě v době, kdy byla součástí carského impéria. Terst tehdy patřil Habsburkům a Soluň Osmanům. Němci vládli Polákům, Angličané Irům, Francie zase Alžírsku. Demokratickému národnímu státu, který se dnes stal normou, se z hlediska značné části Evropy nejvíce blížily monarchie na Bal-

---

1 J. Roth, *Juden auf Wanderschaft*, Cologne 1985, s. 84.

kánu. Nikde se volební právo netýkalo dospělých jedinců obou pohlaví a jen v několika málo zemích byl parlament silnější než králové. Moderní demokracie stejně jako s ní úzce spojený národní stát jsou v zásadě výsledkem rozvleklého experimentování na domácí i mezinárodní půdě, jež následovalo po roce 1914, kdy se zhroutil starý evropský společenský řád.

První světová válka zmobilizovala šedesát pět milionů mužů, osm milionů z nich připravila o život a dalším jednadvaceti milionům způsobila zranění. Dokázala smést čtyři stará evropská impéria a Evropu proměnila v „laboratoř stojící na obrovském hřbitově“, jak to označil český politik Tomáš Masaryk. „Světová válka vyžaduje, abychom podrobili zkoušce všechny hodnoty,“ napsal ruský umělec El Lisickij. Ancient régime byl zničen (německý císař uprchl do exilu, cara i s rodinou zastřelili) a politici na jeho troskách slibovali masám, které získaly volební právo a mobilizovaly se jako nikdy předtím, spravedlivější společnost a vlastní stát. Liberální Woodrow Wilson nabízel svět „bezpečný pro demokracii“, Lenin zase kolektivní společnost osvobozenou od nedostatku a zbavenou vykořisťovatelských hierarchií minulosti. Hitler si zase představoval válečnickou rasu očištěnou od cizích prvků, naplňující imperiální úděl čistotou své krve a jednotou svého cíle. Každá z těchto tří soupeřících ideologií – liberální demokracie, komunismus a fašismus – měla za to, že je předurčena přetvořit společnost, kontinent a svět v „nový řád lidstva“. Jejich neutuchající vzájemný boj o definici nové Evropy trval po většinu tohoto století.²

Z krátkodobého hlediska se Wilsonovi ani Leninovi „lepší svět“, o kterém snili, vybudovat nepodařilo. Komunistická revoluce se nerozrostla do celé Evropy a budování socialismu se omezilo pouze na Sovětský svaz. Krátce nato propukla krize liberální demokracie a jedna země za druhou si začala osvojovat autoritářskou formu vlády. Na konci třicátých let se zhroutil Společenství národů, pravice byla na vzestupu a vypadalo to, že budoucnost Evropy bude patřit Hitlerovu „novému řádu“. Proti liberální obraně individuálních svobod nacisté postavili rasově založený sociální blahobyt celého společenství. Místo liberální doktríny vzájemné formální rovnosti států nabídli darwinistický boj a vládu rasově nadřazených jedinců. Místo volného trhu navrhli koordinaci evropského hospodářství

---

2 Údaje týkající se první světové války viz *Encyclopaedia Britannica*, sv. 23, Chicago 1949, s. 775; Masaryk citován in E. Goldstein, *Winning the Peace*, 4; El Lisickij in M. Rowell, A. Z. Rudenstine (ed.), *Russische Avantgarde aus der Sammlung Costakis*, Hanover 1984, s. 52.

jako jediného útvaru pod německým vedením. Jenže štěstí se v tomto souboji ideologií obrátilo neuvěřitelně rychle. Ve čtyřicátých letech – v přelomovém bodě dvacátého století – dosáhla nacistická utopie svého zenitu a potom se rychle zhroutila. Fašismus se stal první velkou ideologií, která průkazně prohrála s historií, o níž tvrdila, že ji zcela ovládla.

V dlouhodobé perspektivě však byla čtyřicátá léta důležitá i z jiného důvodu. Vyčerpávající, vražedná zkušenost totální války – vyvrcholení téměř století trvajících imperiálních a národních zápasů v Evropě i mimo ni – vedla na celém kontinentu ke stále sílící únavě z ideologické politiky. Obrovský příliv masové mobilizace začal ustupovat a s ním i militarismus a kolektivismus meziválečných let. Z těch, kdo věřili, se v nejhorším případě stali cynici – v tom lepším u nich převládla apatie, rezignace a touha po domácím krbu. Lidé znovu objevili poklidné výhody demokratického systému – prostor, který poskytoval soukromí jednotlivci a rodině. Po roce 1945 tudíž na západě došlo k obrození demokracie, již výzva v podobě války proti Hitlerovi vlila novou krev do žil a která si zároveň už byla vědoma své zodpovědnosti v sociálních otázkách. Nyní už však nečelila protivníkovi zprava, nýbrž zleva, neboť Rudá armáda, která rozdrtila imperiální sny nacistického Německa, přinesla komunismus do nového sovětského impéria ve východní Evropě.

Přestože studená válka představovala poslední fázi ideologického zápasu o budoucnost Evropy, od jeho počátečních fází se zásadně lišila tím, že se vyhýbala válce skutečné – alespoň na samotném kontinentu. Ke krizím samozřejmě docházelo, ale z obecného hlediska obě supervelmoci žily v „mírové koexistenci“ – vzájemně sice směřovaly ke konečnému zániku, ale v přítomném okamžiku akceptovaly kvůli stabilitě a míru na kontinentu právo toho druhého na existenci. Oba systémy se vyzbrojily na válku, již nebylo možné vést, a soutěžily mezi sebou v tom, kdo poskytne svým občanům více sociálního blahobytu, dosáhne ekonomického růstu a zajistí materiální prosperitu. Oba zpočátku zaznamenaly ohromující úspěchy, ale ukázalo se, že jen jeden z nich je schopen se přizpůsobit sílícímu tlaku globálního kapitalismu. S rozpadem sovětského impéria v roce 1989 neskončila jen studená válka, ale celá éra ideologického soupeření, jež začala rokem 1917.

Všechny ideologie mají společné to, že s oblibou prezentují svou vlastní utopii jako „konec dějin“, ať již v podobě univerzálního komunismu, globální demokracie či tisícileté říše. Sdílejí to, co Ignazio Silone kdysi nazval „rozšířenou ctností, jež ztotožňuje dějiny s vítěznou stranou“. Současnost interpretují směrem do minulosti a kupříkladu předpokládají, že demokracie musí být hluboce zakořeněná v evropské půdě, a to jednoduše proto, že studená válka dopadla tak, jak dopadla. Dnes však potřebujeme jinou historii – méně platnou jako politický nástroj, ale blíže skutečným dějům minulosti –, která nahlédne přítomnost jako jeden z možných výsledků zápasů a nejistot našich předků.

Koneckonců demokracie sice vládla Evropě po konci světové války, ale o dvě desetiletí později už tak říkajíc zmírala na úbytě. Rok 1989 sice znamenal vítězství demokracie nad komunismem, nicméně toto vítězství by nenastalo, kdyby komunismus předtím neušetřil všeobecnou a drtivou válečnou porážku národnímu socialismu. Rozhodně tudíž nebylo předurčeno osudem, že demokracie nakonec zvítězí nad fašismem i komunismem, stejně jako není stále zřejmé, jaký druh demokracie je Evropa schopná a ochotná budovat. To, co zde popisují, je zkrátka příběh velmi těsných výsledků či neočekávaných zvrátů, nikoli nevyhnutelných vítězství a pochodů směřujících neustále kupředu.³

Na ideologiích záleží. Nejsou však ani tak důležité jako vodítka historie, ale spíš jako nositelé různých přesvědčení a politických činů. To, že nás dogmata minulosti nadále nedrží ve svém sevření, neznamená, že od samého počátku byla pouhým obrovským klamem. O zhroucení komunismu se hovořilo jako o „konci jedné iluze“, nicméně pohřební proslovy nemají nic společného s historickou analýzou. Po roce 1945 došlo k podobnému ospravedlnování fašismu jakožto polické patologie, s jejíž pomocí diktátoři vedli uhranuté, zhypnotizované obyvatelstvo vstříc vlastní zkáze. Přesto rány, které kontinent utrpěl, není možné smést ze stolu jako dílo několika šílenců, a sotva asi zjistíme, že evropská traumata mají svůj základ v duševním onemocnění Hitlera nebo Stalina. Ať se nám to líbí, či nikoli, jak ve fašismu, tak v komunismu byly patrné reálné snahy řešit problémy masové politiky, industrializace a společenského řádu, na které

---

3 I. Silone, „The choice of comrades“ (1955), in N. Mills (ed.), *Legacy of Dissent: Forty Years of Writing from Dissent Magazine*, New York 1994, s. 58.

liberální demokracie vždycky neměla odpověď. „Už si nemůžeme dovolit vzít to, co bylo dobré v minulosti, a jednoduše to nazvat svým dědictvím, a to zlé odložit a jednoduše si myslet, že je to mrtvé břímě, které čas sám od sebe pohrbí v zapomnění,“ píše Hannah Arendtová.⁴

Především národní socialismus zapadá do hlavního proudu nejen německé, ale i evropské historie mnohem snáze, než si je většina lidí ochotná připustit. Součástí sovětského komunismu byl radikální rozchod s minulostí – šlo o pokus v nejméně rozvinutých a válkou zničených zemích Evropy vytvořit novou společnost bez vlastnictví, udržet rozpadávající se impérium a současně zhustit průmyslovou revoluci na období několika let. Nacismus byl oproti tomu méně ambiciózní a v daleko bezpečnějším postavení na domácí půdě a v konečném důsledku mnohem agresivnější v cizině. Jeho revoluční rétorika zakrývala mnohem významnější ideovou a institucionální návaznost na minulost. Vybudování rasově nacionalistického sociálního systému jednoduše dovedlo do extrému některé tendence, jež byly obecněji patrné v evropském myšlení, a převážilo nad zanedbatelným odporem v technologicky nejvyspělejší evropské ekonomice. Tento pevně zavedený režim byl odhodlán – tak jak Sovětský svaz nikdy nebyl – zničit versailleské urovnání silou. Proto třetí říše představovala nejvážnější útok na liberální demokracii v tomto století, a proto také analyzovat měnící se obsah evropského demokratického myšlení a praxe znamená přiznat si, že se ve třicátých letech objevila velmi reálná možnost vzniku kontinentu uspořádaného v duchu podobném nacismu.

Bylo by samozřejmě možné pohlédnout na toto století velmi odlišným způsobem a soustředit se více na komunismus než na fašismus. Marxistická historiografie, jejímž nedávným příkladem je panoramatický Věk extrémů Erica Hobsbawma, snižuje význam fašismu a zaměřuje se na to, co vnímá jako rozhodující zápas komunismu a kapitalismu. Pokud já tak z vlastního rozhodnutí nečiním, je to částečně proto, že vliv komunismu na demokracii, třebaže měl jistou důležitost, nebyl obecně tak přímý a hrozivý jako nebezpečí, které představoval Hitler. Dalším, ve své podstatě zásadním důvodem však také bylo to, že pokud se ve 20. století něco jasně ukázalo, byla to skutečnost, že politiku nelze redukovat na ekonomii. Rozdíly v hodnotách a ideologiích je totiž nutné brát vážně, a nikoli

---

4 H. Arendtová, *Původ totalitarismu*, Praha 2013, s. 11.

je považovat za doplňky třídních zájmů. Vyjádříme-li to jinak, fašismus nebyl jen pouhou další formou kapitalismu.

Nacistická utopie dynamického, rasově očištěného impéria pro své naplnění nutně potřebovala válku a zároveň odhalila děsivou skutečnost destruktivního potenciálu přítomného v evropské civilizaci – kapitalismus naprosto postavila na hlavu tím, že se k Evropanům zachovala jako k Afričanům. Především kvůli tomu se po roce 1945 na fašistický Nový řád (a jeho krátkodobou přitažlivost) co nejrychleji zapomnělo. Městská rada v Bologni roztavila svou jezdeckou sochu Mussoliniho a nechala ji přeměnit na vznešeně vyhlížející dvojici partyzánů. Francie kanonizovala památku na sjednocený odpor proti vichistickému režimu, zatímco Rakousko zcela nestoudně těžilo ze svého postavení první Hitlerovy oběti a postavilo památník svým protinacistickým „bojovníkům za svobodu Rakouska“. To byly zakládající mýty Evropy osvobozené od své historie, které se zbavily nepříjemných vzpomínek a trvaly na nevyhnutelnosti triumfu svobody.

Snaha nikterak nenarušit pocit evropské civilizační nadřazenosti s sebou přinášela nekonečné přepisování mentálních hranic. Takzvané „Evropské společenství“ nepřímou ignorovalo polovinu kontinentu – poválečná Evropa se začala ztotožňovat se západem. Ohromení Východoevropané přesvědčili sami sebe, že jsou „střední Evropa“, aby se distancovali od barbarů. Tento zvyk ostatně přetrvává dodnes. Jeden přední britský historik nedávno popsal válku v Bosně jako „primitivní kmenový konflikt, jemuž mohou porozumět pouze antropologové“. Raději tedy vnímá Jugoslávii jako součást barbarského třetího světa, než aby připustil, že tato skvrna ve skutečnosti lpí na Evropě jako takové. Jak se zdá, ani děsivý počet zavražděných ve dvacátém století stále ještě neoslabil náchylnost Evropanů k sebeklamu.⁵

Mé geografické pojetí Evropy a jejích hranic je v zásadě pragmatické. Tato kniha se zabývá událostmi a zápasy uvnitř Evropy, a nikoli postavením Evropy ve světě. Není však samozřejmě možné uvažovat o Hitlerových ambicích na evropském kontinentu a nesledovat je v kontextu evropského imperialismu v jiných částech světa ani popisovat studenou válku bez zmínky o Spojených státech. Sovětský svaz jako euroasijská

---

5 J. Keegan, „A primitive tribal conflict only anthropologists can understand“, *Daily Telegraph*, 15. dubna 1993. Viz také od téhož autora *A History of Warfare*, London 1993, s. 6, 55–56.

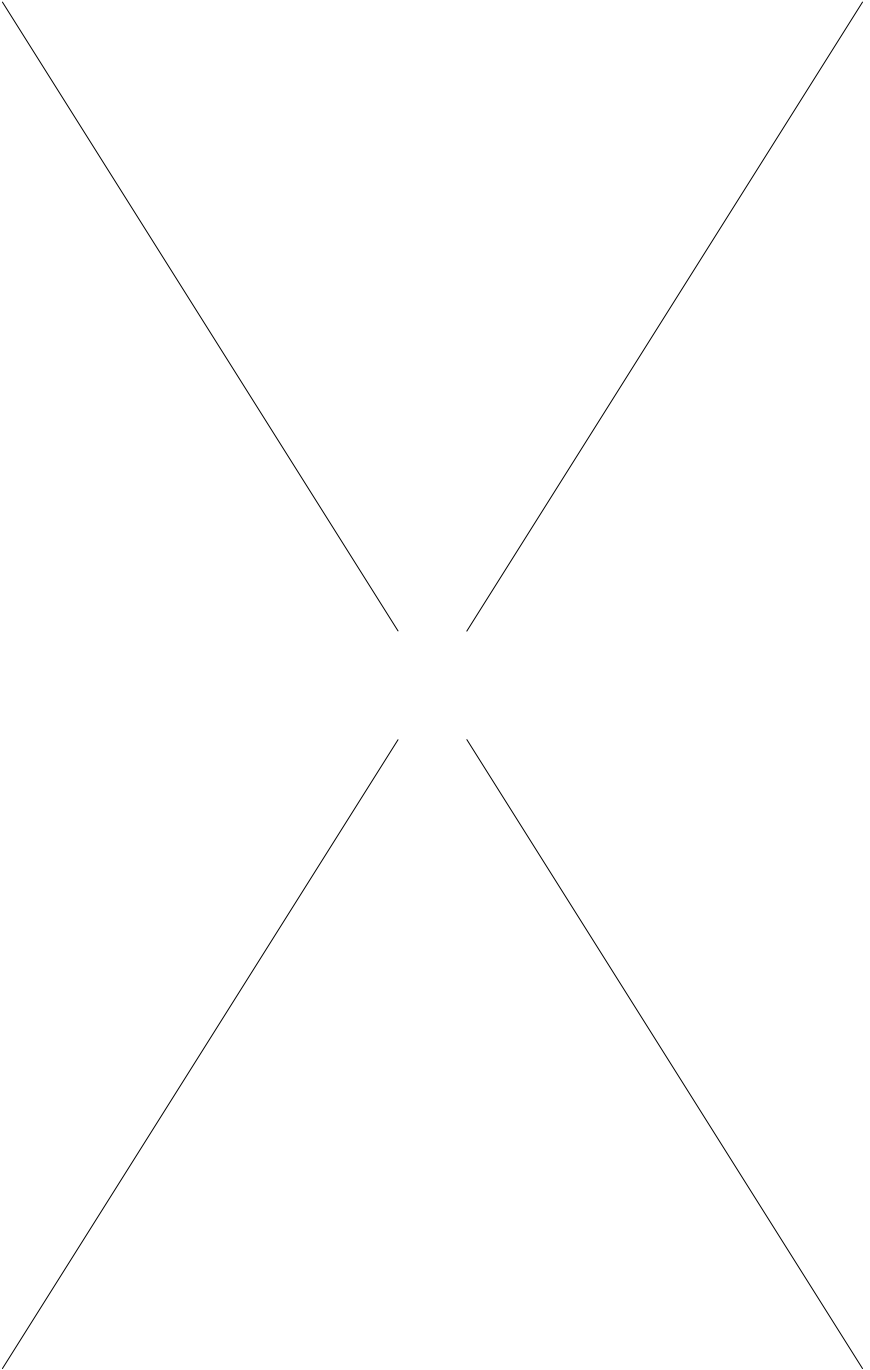
velmoc se v různých dobách objevuje jak uvnitř, tak vně evropské historie. Nacházíme zde tedy Evropu, jejíž hranice jsou stejně jako ve skutečnosti propustné a přizpůsobivé. Východní Evropa je součástí příběhu ve stejné míře jako západ; Balkán stejně jako Skandinávie.

Geografické otázky v sobě jako vždycky skrývají argumenty, které se týkají politiky, náboženství a kultury, a pro ty, kdo dychtivě touží po zavedení evropské jednoty, bude můj agnosticismus hluboce neuspokojivý. Právě to však odpovídá nejistotě, která nyní obklopuje pojetí Evropy jako takové. Koneckonců ze tří zmiňovaných ideologií byl tím nejeurocentričtějším konceptem právě fašismus – v daleko větší míře než komunismus či liberální demokracie. Přesvědčení, které se zároveň obracelo proti Americe i bolševikům, mělo alespoň tu výhodu, že bylo zcela průzračné. To, co pro nás Evropa znamená dnes po konci studené války, je daleko nejasnější. Je Evropa součástí „západu“ (což je samo o sobě pojetí s poněkud zastaralým nádechem), či západním výběžkem Euroasie? Je snad obojí, nebo ani jedno z toho? Evropa Evropské unie může být příslibem nebo falešnou představou, ale není to skutečnost. Vzít vážně rozpory a nejistoty tohoto kontinentu – jak jsem se v této knize pokusil já – znamená zbavit se metafyziky, vzdát se hledání jakési tajemné a esenciální Evropy, a namísto toho prozkoumat ten neustálý zápas, abychom definovali, jaký význam by mohl mít.

V samé podstatě této historie se v konečném důsledku objevuje otázka hodnot – těch, které přiměly lidi k činům, jež utvářely a přeměňovaly instituce, řídily politiku státu, tvořily základ společností, rodin i jednotlivců. „Každý společenský řád je jedním z mnoha řešení problému, jenž není vědecký, nýbrž lidský – problému života společnosti,“ napsal v roce 1954 francouzský učenec Raymond Aron. „Jsou Evropané stále ještě schopni praktikovat ono jemné umění, které liberální společenství vyžadují? Udrželi si vlastní systém hodnot?“ „Problém života společnosti“, který Aron nastoluje, je možná také ústředním tématem této knihy. Na rozdíl od Arona se však musíme ptát: Co vlastně představoval evropský „vlastní systém hodnot“? Liberalismus byl pouze jednou takovou hodnotou a samozřejmě existovaly i jiné. Evropské dvacáté století je příběhem jejich konfliktů.⁶

---

6 R. Aron, *The Century of Total War*, London 1954, s. 325.

PODĚKOVÁNÍ

Především jsem zavázán mnoha dalším autorům, z jejichž děl čerpám. Svůj dík rovněž dlužím institucím i jednotlivcům, kteří mě podporovali v době, kdy britské univerzity postihly nelehké časy. Tato kniha vyklíčila v jedinečné a povzbuzující atmosféře Univerzity v Sussexu a velmi rád bych poděkoval svým studentům a kolegům ze Školy evropských studií a ze seminářů Dějiny a Mezinárodní vztahy za jejich pomoc – zvláště zesnulému Christopheru Thorneovi, dále Alasdairu Smithovi, Nigelu Llewellynovi, Rodu Kedwardovi, Johnu Röhlovi a Pat Thaneové.

Děkuji také Bobu Connorovi, Kentu Mullikinovi a zaměstnancům National Humanities Center v Severní Karolíně za to, že mi poskytli příležitost tento projekt zahájit, a Annenbergově nadaci za to, že mi zde umožnila rok pracovat. Jsem velmi vděčný Dimitrii Condicasovi a Programu

helénských studií na Princetonské univerzitě za jejich trvalou podporu, zaměstnancům ústavu Institut für die Wissenschaften vom Menschen ve Vídni za to, že mi dovolili dokončit knihu v tak poklidném prostředí a Barbaře Politiové a Walteru Lummerdingovi za jejich vskutku výjimečnou pohostinnost. Část tohoto materiálu původně vyšla v časopisech *Daedalus* a *Diplomacy and Statecraft*, a děkuji tudíž jejich redaktorům za svolení publikovat ho v této knize.

Deb Burnstoneová mi od samého počátku tohoto projektu dodávala sebedůvěru. Nikos Alivizatos, Bruce Graham, Dave Mazower, Michal Pinnock, Gyan Prakash, Pat Thaneová, John Thompson a Johanna Weberová mi věnovali povzbuzení a podporu a navrhli celou řadu vylepšení. Významně mi také pomohly vzpomínky mého otce na čtyřicátá léta. Peter Mandler mi dělal všestranného společníka a především mi poskytoval společnost intelektuální. Steve Kotkin vždycky dokázal přijít na to, co jsem se snažil říct, přiměl mě k tomu, abych to vyjádřil. Jim všem patří mé srdečné díky.

Tuto knihu věnuji Ruth Shafferové, té nejpozoruhodnější babičce, a památce milovaných prarodičů Froumy a Maxe. Příběh evropského dvacátého století je i jejich příběhem.

KAPITOLA PRVNÍ

**OPUŠTĚNÝ CHRÁM –
VZESTUP A PÁD DEMOKRACIE**

... doba, kdy člověk ze všech stran slyší řeči o krizi – a občas dokonce i o katastrofě – demokracie.

Hans Kelsen, 1932¹

Svoboda? Mnozí se nad tím slovem pousmějí. Demokracie? Parlamenty? Je jen málo těch, kdo o parlamentech nemluví špatně.

Francesco Nitti, 1927²

Na Kongresu svržených monarchů, který se konal v Ženevě v roce 192-, se někdejší evropské korunované hlavy pokusily získat své dávné příznivce zpět na svou stranu. Jejich strhujícím prohlášením („Pouze monarchie dokáže evropskou kulturu uchránit před náporům bolševického barbarství, před bezduchou americkou mechanizací a před zuřivostí probouzejících se asiatských nacionalismů... Evropa si může vybrat: zničení, nebo monarchii...“) se však nedostalo patřičného sluchu. Ustoupili tedy duchu doby a nakonec si na ostrůvku v Indickém oceánu založili svou vlastní

---

1 H. Kelsen, *La Démocratie: sa nature, sa valeur*, Paris 1932, s. viii (překlad P. F.). Česky vyšlo: *O podstatě a hodnotě demokracie*, Praha 1933.

2 F. Nitti, *Bolshevism, Fascism and Democracy*, New York 1927, s. 15.

Republiku králů. Tam ke svému překvapení upadli u svých bývalých poddaných brzy zcela v zapomnění. Začal „soumrak dějin monarchie“.³

– Jedná se o fiktivní vyprávění polského autora Alexandra Wata, jež se objevuje v jeho povídce z roku 1927 *Králové v exilu*. Skutečné ústavní změny, které vyvolala první světová válka, však nebyly o nic méně dramatické. V této chvíli „triumfu buržoazie“ se *ancien régime* konečně zhroutil – a z moci sultánů, pašů, císařů a vévodů se stala naprostá bezmoc. Zatímco před první světovou válkou v Evropě existovaly pouze tři republiky, na konci roku 1918 jich už bylo třináct. Jak napsal jeden francouzský komentátor: „V očích Wilsonů, Lloydů Georgeů, Clemenceauů, Masaryků, Benešů, Venizelosů byl útek císaře Viléma II. a odjezd císaře Karla dovršením útěku Ludvíka XVI... rok 1918 se stal jakýmsi evropským rokem 1792.“⁴

Po zcela nepředvídatelném zhroutilí velkých autokratických impérií Ruska, Rakouska-Uherska, hohenzollernského Německa a osmanského Turecka se podle Pařížské mírové dohody demokracie stala korunovaným vládcem po celé Evropě. Pás demokratických režimů – od Baltického moře na jih přes Německo a Polsko až k Balkánu – měl k dispozici nové ústavy sepsané podle nejmodernějších liberálních principů. Britský učenec James Bryce píše ve svém klasickém díle *Moderní demokracie* z roku 1921 o „univerzálním přijetí demokracie jakožto o zcela normální a přirozené formě vládnutí“.⁵

Přesto měl triumf liberalismu nakonec jen krátké trvání. Celý kontinent pokryly stíny, které směrem k západu vrhla Ruská revoluce a přízrak podvrtnosti komunismu. Politická polarizace dovedla většinu Evropy na pokraj občanské války a demokratické hodnoty se zcela vytratily. V mnoha zemích se příslušníci vládnoucích elit v první řadě projeví jako anti-komunisté a teprve potom jako demokraté. Bylo to zjevné už v Maďarsku, kde v roce 1919 došlo k potlačení revoluční vlády Bély Kuna a k nastolení režimu admirála Horthyho. Italské liberální elity zase v roce 1922 podpořily vytvoření fašistické vlády. Ve Španělsku se chopil moci Primo de Rivera, zatímco Portugalská republika se podvolila diktátorskému režimu profesora Salazara. Polsko se od parlamentní vlády prudce odvrátilo

3 A. Wat, „Kings in exile“, in *Lucifer Unemployed*, Evansto 1990, s. 17–35.

4 B. De Jouvenel, *Après la défaite*, Paris 1941, s. 7.

5 J. Bryce, *Modern Democracies I*, New York 1921, s. 4 (překlad P. F.). Česky vyšlo: *Moderní demokracie*, díl I., Praha 1926.

v roce 1926 po období hyperinflace a politické nestability. Po propuknutí velké hospodářské krize v roce 1929 se k pravici začala přiklánět jedna vláda za druhou. Tento trend se zdál být zcela nezadržitelný. „Když začnete zkoumat problém současných evropských diktatur,“ poznamenal jeden velmi vnímavý španělský komentátor, „jedna z věcí, která vás okamžitě ohromí, je lehkost, s jakou došlo k jejich vyhlášení, a ještě větší lehkost, s jakou zůstávají u moci.“⁶

Ve 30. letech už to vypadalo, že parlamenty budou následovat krále a panovníky. Téměř všude na západ od Sovětského svazu byla levice poražena nebo přinucena k defenzivě a všechny klíčové debaty se odehrávaly na pravé straně politického spektra. Skutečná parlamentní vláda přežila pouze na severních okrajích kontinentu. „Žijeme v době, kdy i ti nejodvážnější zažívají chvíle hlubokého znechucení a ztráty odvahy, kdy naděje na sociální a mezinárodní smír vyrvané z troskek světové války se bohužel zdají být zcela iluzorní,“ napsal v roce 1934 jeden analytik „současné reakce proti demokracii“. Už v roce 1925 však německý právní učenec Moritz Bonn hovořil o „krizi evropské demokracie“, o šest let později viděl Eustace Percy „demokracii u soudu“, zatímco H. G. Wells se těšil na dobu „po demokracii“. „Je tohle konec svobody?“ ptal se Salvador de Madariaga uprostřed španělské občanské války. Profesor William Rappard napsal ze Ženevy, že po zjevném vítězství demokracie v současném světě zastihla její krize „civilizované lidstvo zcela nepřipravené“.⁷

V létě roku 1940, kdy Němci vpochodovali do Paříže, zde antiliberál Bertrand de Jouvenel přímo od stolu odepsal „záplavu právníků“, kteří po „triumfu buržoazie“ v roce 1918 vytvořili „spousty parlamentů“, a dodal, že jen postupně si lidé začali uvědomovat, že „velké vzednutí buržoazního parlamentarismu v letech 1919–20 už ustoupilo“ a že „místo tohoto proudu, jenž se zprvu zdál být drtivý, nastoupil další, a to proud autoritářský“. Jouvenelovi, který zažíval to, co se zdálo být definitivním zhroucením parlamentní demokracie v Evropě, připadaly takové instituce, jakými jsou

6 F. Cambo, *Les Dictatures*, Paris 1929, s. 98.

7 V. M. Dean, „The attack on democracy“, in Dean et al., *New Governments in Europe: The Trend towards Dictatorship*, New York 1934, s. 15; M. J. Bonn, *The Crisis of European Democracy*, New Haven 1925; Eustace Percy, *Democracy on Trial*, London 1931; H. G. Wells, *After Democracy: Addresses and Papers on the Present World Situation*, London 1932; S. de Madariaga, *Anarchy or Hierarchy*, New York 1937, s. 14; W. E. Rappard, *The Crisis of Democracy*, Chicago 1938, s. 2–3.

prezidentství republiky, Senát a Sněmovna, jako pouhé „výplody fantazie právnícké fakulty“.⁸

Dnes je tento meziválečný experiment s demokracií velmi těžké vnímat jako naprostou novinku, ale přesto bychom neměli *předpokládat*, že demokracie je pro Evropu tím jediným nevhodnějším režimem. Vítězství demokracie ve studené válce sice můžeme považovat za důkaz toho, že je v evropské půdě hluboce zakořeněná, avšak dějiny nám naznačují něco zcela jiného. V roce 1918 zaznamenala triumf a o dvacet let později prakticky zanikla. Je možné, že se v době politické krize a hospodářského chaosu zkrátka zhroutil musela, neboť její obhájci byli příliš utopičtí, příliš ambiciózní a příliš málo početní. Jelikož se příliš soustředila na ústavní práva a opomíjela sociální závazky, mohlo se často zdát, že se spíše hodí do devatenáctého, a nikoli do dvacátého století. Ve třicátých letech už všechno nasvědčovalo tomu, že většina Evropanů už za ni bojovat nechce, neboť byly k dispozici jiné, dynamicky se rozvíjející nedemokratické alternativy, jež mohly dostát výzvám současnosti. Evropa našla odlišné, autoritářské formy politického uspořádání, které nebyly její tradici o nic vzdálenější a o nic méně účinné, pokud šlo o uspořádání společnosti, průmyslu a technologického vývoje.

SEPISOVÁNÍ ÚSTAV

„Ústava je tak úžasná věc, že ten, kdo o ní nic neví, je osel,“ vykřikl v roce 1908 jeden obyvatel osmanské Soluně. Během 19. století se ústavní systém vlády stal ústředním požadavkem střední třídy, která usilovala o politické reformy, a prosazování tohoto požadavku nabralo patřičné obrátky během desetiletí, jež předcházelo vypuknutí první světové války. Rozšířilo se po evropských impériích a infiltrovalo se do Petrohradu, Istanbulu i balkánských monarchií.

Po vítězství vojsk Trojdohody a Spojených států v roce 1918 se požadavek ústavních reforem přehnal středo-východní Evropou. Jakmile bylo Německo poraženo, Polsko a baltské státy neváhaly ani chvíli, aby potvrdily své liberální ambice a vytvořily náležitě demokratické ústavy. Podob

---

8 De Jouvenel, *Après la défaite*, s. 16-21.

nou transformaci prodělala i území vyrvaná z rukou bývalé Habsburské monarchie. V listopadu 1918 prohlásila prozatímní ústava Rakousko za „demokratickou republiku“. Čeští nacionalističtí vůdci vydali v říjnu 1918 v Paříži Vyhlášení nezávislosti Československého státu, v němž se praví: „My přijímáme a připojujeme se k ideálům moderní demokracie, ony byly ideály našeho národa po staletí. Přijímáme americké zásady, tak jak byly vyloženy prezidentem Wilsonem, zásady to osvobozeného lidstva, skutečné rovnosti národů a vlád, jejich veškerá spravedlivá moc vychází ze souhlasu ovládaných.“ Na počátku roku 1920 přijalo České národní shromáždění ústavu demokratické republiky.⁹

Klíčem k budoucnosti demokracie v Evropě se stalo Německo – což ostatně bude platit po celé století. Císař byl nucen odejít do exilu a přechodný liberální režim konstitucionalisty prince Maxe Bádenského brzy ustoupil rozsáhlé demokratizaci celého politického systému pod vedením kancléřství sociálnědemokratického vůdce Friedricha Eberta. V lednu 1919 bylo za pomoci všeobecného volebního práva zvoleno Národní ústavní shromáždění, které o půl roku později hlasovalo pro ústavu, jejíž první článek prohlašoval: „Říše je republika. Veškeré politické orgány mají svůj původ v lidu.“ Dělnické a vojenské rady, které vznikly v téže době podle bolševického vzoru, byly nuceny přijmout nadřazenost parlamentní vlády.

V chaosu a zmatku poválečné střední Evropy, kde se členové nacionalistických bojůvek, bandité, rolničtí radikálové a sympatizanti bolševiků snažili využít zhroucení starého režimu, se středostavovští právníci a politici takto pokusili položit základy nového, demokratického, ústavního pořádku. Rusko-francouzský učenec Mirkine-Guetzévitch ve svém přehledu ústav *Les Constitutions de l'Europe nouvelle* z roku 1929 našel až dvaadvacet příkladů, jimiž se samostatně musel zabývat, včetně ústavy svobodného města Gdaňsk, Vatikánu, Pruska a Bavorska. V oněch opojných letech první poválečné dekády se z právních vědců stali králové. Univerzitní profesori měli zcela mimořádný vliv a odborníci jako Hugo Preuss v Německu a Hans Kelsen v Rakousku uvedli ve svých zemích své teorie přímo do praxe.

Pro inspiraci – kterou často aplikovali doslovně – důkladně „probrali“ liberální politická zřízení, ať už šlo o Francii, Spojené státy, Anglii

---

9 M. W. Graham, *New Governments of Central Europe*, London 1924, s. 604 n.

či Švýcarsko. Ve svém nadšení pro vybudování skutečně zastupitelské demokracie s co nejširším dosahem však dokonce předčili i je. Jejich vlastní výtvoři v sobě odrážely nejmodernější doktríny veřejného práva a jeho vztahu k politice a společnosti. Základním cílem – slovy jednoho z předních komentátorů – bylo podříditi politiku právu, „racionalizovat“ moc, odstranit nesrovnalosti a iracionální pozůstatky starého feudálního řádu a zvážit všechny aspekty společenského a politického života v konkrétních ústavních ustanoveních.¹⁰

Z kolapsu demokratických institucí byli pochopitelně později obviňováni právě tito právníci. Chovali se naivně, nerealisticky a místo toho, aby usilovali o „politickou prospěšnost“, spíše tíhli k hledání „právní dokonalosti“. Snaha nahradit politiku právem byla v ostře polarizované atmosféře střední Evropy po roce 1918 vnímána jako poněkud donkichotská ambice. Kritici si stěžovali, že z takových velkolepých a naprosto utopických projektů jen vznikají politické struktury, které ve skutečném světě nemohou fungovat. Tato obvinění přehlížela spoustu jiných faktorů, které rovněž přispěly k meziválečné politické nestabilitě, ať už šlo o ekonomickou krizi, sociální chaos či nespravedlnost pařížských mírových smluv. Přinejmenším však uznávala opravdovou důležitost a novost poválečných ústavních uspořádání.¹¹

Většina nových ústav na svém začátku zdůrazňovala svou demokratickou, národní a republikánskou povahu. První článek rakouské ústavy z roku 1920 tudíž prohlašoval, že „Rakousko je demokratická republika“ a že „suverenita je svěřena lidu“; v úvodu k litevské ústavě zase stálo: „Litevský stát je nezávislá demokratická republika.“ Pokud šlo o suverenitu, obvykle se psalo, že spočívá v lidu. Někdy však – jako v případě Polska, Irského svobodného státu (v ústavě z roku 1922) či Řecka – vycházela z „národa“. Ústava Srbů, Chorvatů a Slovinců z roku 1921 optimisticky trvala na tom, že „všichni občané království jsou pouze jediné národnosti“. Československá formulace byla téměř totožná. Podobným způsobem deklarovala Výmarská ústava svou víru v „národní sebevědomění lidu s vlastním sebeuspořádáním“.

---

10 B. Mirkine-Guetzévich, *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, Paris 1929, s. 25.

11 A. J. Zürcher, *The Experiment with Democracy*, New York 1933, s. viii.

Jelikož značná část politického života středních vrstev se v 19. století soustředila kolem boje s autokratickými monarchy a jejich „osobním“ způsobem vládnutí, nové ústavy přirozeně vyjadřovaly naprostou nedůvěru vůči výkonným orgánům. Moc se ve valné většině soustředila v legislatuře. Nové ústavy poskytovaly souhlas se zakládáním parlamentních výborů, které měly dohlížet na činnost exekutivy a jasně formulovaly okolnosti, za kterých je možné vyvolat hlasování o důvěře vůči vládě. V některých případech bylo stanoveno, že vládní ministry bude jmenovat parlament, a nikoli předseda vlády či prezident. Jak uvidíme, toto čelní postavení parlamentu se mělo stát jedním z hlavních terčů kritiky ze strany odpůrců nových demokratických uspořádání.¹²

Tatáž touha po vysoce moderní, otevřené demokracii často vedla k přijetí systému poměrného zastoupení, aby tak vznikl zákonodárný orgán, který by co nejvěrněji vyjadřoval vůli lidu. Z tohoto důvodu byla také ve značné oblibě referenda. Aby se „racionalizoval“ spleť chumel regionálních právních zákoníků a úmluv a vytvořil se soubor „národních“ právních předpisů, pokoušely se ústavy v některých případech explicitně definovat a omezovat moc místní správy, a naopak posílit moc centrálního státu. Koncepty návrhů polských a chorvatských právníků na ochranu autonomie místních úřadů byly zamítnuty. Wilsonův odkaz se koneckonců netýkal pouze demokracie, ale i národního sebeurčení. Silná centrální moc tudíž oslovovala například Čechy, kteří se potýkali se silnou německou menšinou, Poláky s jejich ukrajinskou menšinou, ale i Srby v rámci Jugoslávie. Pouze v Německu a Rakousku byl nový stát vytvořen na federálním, a nikoli jednotném základu – i v těchto případech však až po dlouhých bojích a pouze na několik let. Dokonce ještě předtím než Hitler a Dollfus zcela jednoznačným způsobem centralizovali moc, centrální vlády Německa a Rakouska začaly ve finanční a sociální legislativě využívat svých zvláštních pravomocí.

Nové ústavy se ostře a velmi kontroverzně odchýlily od liberálních hodnot 19. století především v tom, že práva týkající se politických a občanských svobod rozšířily do oblastí zdraví, veřejného prospěchu, rodiny a sociálního zabezpečení. Cíle sociální politiky – zcela nové, pokud šlo o jejich ambicióznost a sliby – byly vytyčeny v ústavních ustanoveních,

---

12 Mirkine-Guetzévitch, *Les Constitutions de l'Europe nouvelle*, s. 16–21.

a to nikoli pouze v zemích, jakými byly Německo a Rakousko, kde se na konci války u moci ocitli sociální demokraté, ale dokonce i v Rumunsku, v jehož ústavě se hovořilo o „sociálních právech člověka“, a v základním zákoně Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, jenž zmiňoval pozemkovou reformu a potřebu sociální a ekonomické legislativy. Španělská ústava prohlašovala zemi za „demokratickou republiku pracujících všech společenských tříd“ a obsahovala ustanovení, že majetek může být vyvlastněn z důvodu „sociálního využití“.¹³

V těchto i v jiných ohledech nové ústavy vyjadřovaly rozmanitou posedlost svých tvůrců. Na jedné straně byly výrazem klasického liberalismu 19. století, na straně druhé se pokoušely vyhovět lidovým požadavkům „skutečné sociální demokracie“, které posiloval vliv první světové války. Tato sociálně demokratická agenda zcela zjevně reagovala na události v Rusku. Vyjadřovala touhu vyrvat lidové masy ze spárů bolševismu a přesvědčit je pro parlamentarismus. „Buď Wilson, nebo Lenin,“ napsal Hugo Preuss, který vypracoval koncept Výmarské ústavy, již vnímal jako ochranný val proti bolševizaci Německa. Nové ústavy se tímto způsobem pokoušely smířit staromódní parlamentarismus se současnými tlaky moderní masové společnosti, která se vynořila z trosek války. Jejich směsice pokrokového optimismu a nových úzkostí v sobě odrážela nejednoznačnost poválečného postavení obránců demokracie, jimiž byli příslušníci evropské buržoazie.¹⁴

EVROPSKÁ OBČANSKÁ VÁLKA

Předseda prozatímní vlády princ Lvov v březnu 1917 prohlásil: „Ukázalo se, že duše ruského lidu je svou vlastní povahou duší univerzálně demokratickou. Nejen že je připravena splynout s demokracií celého světa, ale dokonce může stanout i v jejím čele a vést ji cestou lidského pokroku v souladu s principy svobody, rovnosti a bratrství.“¹⁵

13 Ibid., s. 9, 34–35; B. W. Diffie, „Spain under the Republic“, in Dean et al., *New Governments of Europe*, s. 404–405.

14 H. Preuss citovaný in E. Kennedy, „Introduction“, s. xxi, v překladu C. Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Cambridge, Mass. 1987.

15 Lvov citovaný in O. Figes, *Lidská tragédie: ruská revoluce 1891–1924*, Praha 2000.

Po většinu roku 1917 se zdálo, že se Rusko stane místem prvního triumfu evropské demokratické revoluce. Všechny strany, které se zapojily do svržení autokracie, byly odhodlány ochránit to, co získaly, před návratem monarchie: liberální demokracie byla na počátku 1917 v módě, a pokud existoval nějaký jednoznačný nepřítel, spíše se zjevoval v podobě romanovských loajalistů, a nikoli bolševiků. Levice, a to včetně Lenina, vyvíjela tlak na Ústavodárné shromáždění, aby zavedlo období „vlády buržoazie“, jíž bylo podle marxistické teorie nyní třeba. Dokonce ještě v říjnu, kdy se bolševici chopili moci, se nedokázali rozhodnout, jestli revoluce, kterou dělají, je „buržoazně demokratická“ nebo „proletářsko-socialistická“.

Carská říše se rozpadala a boje v letech 1917–18 s odštěpenými parlamenty na Ukrajině a ve Finsku pomohly bolševiky dotlačit k té druhé možnosti. Ještě důležitější však byly výsledky voleb do Ústavodárného shromáždění, které sice přinesly úspěch levici, ale zároveň výraznou porážku bolševikům, kteří získali necelou čtvrtinu celkového počtu hlasů a ve srovnání se Socialistickými revolucionáři méně než polovinu křesel. Lenin vzhledem k tomuto odmítnutí ze strany voličů své stanovisko poněkud pozměnil. Podle jeho *Tezí o ústavodárném shromáždění* sice platilo, že „v buržoazní republice [je] ústavodárné shromáždění nejvyšší formou demokratického principu“, nicméně nyní už se zdálo, že podle „revoluční sociální demokracie... [je] ještě vyšší formou demokratického principu republika sovětů“. Shromáždění se stalo přežitým symbolem „buržoazní kontrarevoluce“ a jeho členové už byli odepsáni jakožto „lidé z jiného světa“. Lenin nezabránil tomu, aby se shromáždění v lednu 1918 sešlo, ale den po zahajovací schůzi ho nechal uzavřít silou. Podle umírněnějších sociálních demokratů to byl špatný marxismus, ale to mohlo být Leninovi úplně jedno.¹⁶

Jeho triumf, stejně jako o něco později triumf Mussoliniho na pravici, byl skutečným důsledkem selhání liberalismu. Ukázalo se, že ruští liberálové byli první – a nikoli poslední –, kdo chybně předpokládal, že hluboce zakořeněnou sociální krizi můžou vyřešit tím, že „lidu“ nabídnou ústavní svobody. Takové svobody nebyly přesně tím, po čem by „lid“ – a zvláště patnáct milionů ruských rolnických rekrutů – právě toužil. Spíše je

---

16 J. Burbank, „Lenin and the Law“, *Slavic Review*, 1995, s. 23–44.

zajímal mír a půda. Nic z toho jim liberálové nenabídli a neměli téměř co nabídnout ani ruské městské dělnické třídě. V továrnách, na venkově a mezi vojáky se hroutil společenský řád a z ruské politiky se jakákoli střední cesta zcela vytratila. Kerenského prozatímní vláda se stala pouhou prázdnou skořápkou dávno předtím, než se Trockého Rudé gardy chopily v Petrohradě moci.

Naděje ruských konstitucionalistů však úplně nezhasla. V červenci 1918 založili v Samaře Výbor členů ústavodárného shromáždění, ale ten měl jen velmi krátké trvání. Po ukončení občanské války vytvořili „buržoazní kontrarevolucionáři“ v Paříži torzovité Shromáždění členů Ústavodárného shromáždění, které nicméně nemělo téměř žádný vztah k rovnováze moci uvnitř státu, jenž se už nyní nazýval Sovětským svazem a v němž nepřevládala touha po ústavních svobodách, nýbrž po sociálně-ekonomické transformaci, po konsolidaci země a po konci nezákonnosti a sociální anarchie. To vše měly zajistit rozhodné kroky státu. Rusko, místo prvního triumfu liberalismu během války, se tak stalo scénou jeho první a nejděsivější porážky.

V rukách bolševiků bylo možné i konstitucionalismus využít proti buržoazii: proč by totiž její forma ústavy měla znamenat poslední slovo? Není už náhodou překonaná a příliš „třídní“? Není snad třeba ji nahradit něčím modernějším? „Sdělíme lidu, že jeho zájmy jsou vyšší než zájmy demokratických institucí,“ zdůraznil Lenin v prosinci 1917. Krátce po rozpuštění Ústavodárného shromáždění porovnal jeho „mrtvý buržoazní parlamentarismus“ s „proletářsky prostým, v mnoha ohledech chaotickým a neúplným, nicméně živým a životaschopným sovětským aparátem“. A právě na základě jeho Deklarace práv pracujícího a vykořisťovaného lidu schválil 5. sjezd sovětů svou vlastní ústavu pro Ruskou federativní republiku. Prostřednictvím tohoto dokumentu sjezd usiloval o vytvoření socialismu poté, co dojde k ukončení vykořisťování, k „naprostému rozdrčení“ buržoazie a k předání moci pracujícímu obyvatelstvu, jak k tomu dochází formou sovětů.¹⁷

---

17 O volbě, viz O. Radkey, *Russia Goes to the Polls*, Ithaca, vydání z roku 1990, kap. 2; E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, sv. 1, London, vydání z roku 1986, s. 116; I. Getzler, „Lenin's conception of revolution as civil war“, *Slavonic and East European Review*, 74: 3, červenec 1996, s. 469-472; Z. Zik (ed.), *Ideas and Forces in Soviet Legal History*, New York 1992, 78.

Občanství v tomto novém státě nebylo – alespoň tedy teoreticky – omezeno pohlavím ani místem narození, takže volební právo bylo uděle-
no ženám i některým cizincům. Bylo však omezeno sociálním původem,
a to ve prospěch „městského a venkovského proletariátu“ a „nejchudších
rolníků“. Osobám nejméně sedmi kategorií – včetně rentiérů, mnichů
a komerčních obchodníků – byla účast ve volbách odepřena. Všechna
práva podle zákona měla navíc určitou podmíněnost. Vláda jich občana
mohla zbavit, pokud jejich uplatňování považovala za ohrožování sociali-
stické revoluce. Když menševik Martov v prosinci 1919 kritizoval opako-
vané porušování revoluční ústavy samotnou revolucí, Lenin opáčil, že to,
co Martov požaduje, „není nic jiného než návrat k buržoazní demokracii“,
a trval na tom, že „jak teror, tak Čeka jsou ... nezbytné“. V následujícím
roce to vyjádřil ještě zřetelněji. Napsal, že „vědecký pojem ‚diktatura‘
neznamená nic víc ani nic míň než úřední moc, již nesvazují žádné zákony
a naprosto neomezují jakákoli pravidla. Je přímo založená na síle“. Dlouho
před Stalinem se tak projevila absolutistická povaha komunistické vlád-
dy. Stejně jako v dobách carismu zachovával tento režim administrativní
pojetí práva, a nikoli právní koncepci odpovídající „buržoazní“ dělbě moci.
Od carské doby – a co je ještě důležitější, od ústavních novinek v jiných
evropských zemích – se pochopitelně odlišoval tím, jakou prioritu dával
sociálně-ekonomickým výhodám pro lidové masy, ať už šlo o obecní byd-
lení, lékařskou péči, školství či liberalizované zákony týkající se manžel-
ství a rozvodů. Lišil se však také svou koncepcí revoluční politiky jakožto
občanské války, v níž státní teror zastával zvláštní roli coby nástroj tříd-
ního boje.¹⁸

Přesto rozvoj sovětského systému neměl tak bezprostřední vliv na
zbytek Evropy, jak se v roce 1918 mohlo zdát pravděpodobné. Západní
intervenci v ruské občanské válce se nepodařilo komunistický režim
svrhnout. Avšak právě tak se ve zbytku Evropy nepodařilo uskutečnit
tolik obávanou revoluci, a pokud ano, byla snadno potlačena. Navzdor-
y tomu, že se v letech 1918–19 od Skotska po Jaderské moře Evropou
přehnal vlna sovětů, stávek, vzpour a povstání, včetně pouličních bojů
v Německu a krvavé občanské války ve Finsku, existovala jen jedna další

---

18 H. Shukman (ed.), *The Blackwell Encyclopaedia of the Russian Revolution*, Oxford, 1988,
s. 192–193; Carr, *The Bolshevik Revolution*, s. 182.

země, v níž se bolševický režim skutečně na nějakou dobu dostal k moci, a to Maďarsko. Důsledkem, stejně jako v Rusku, byla občanská válka. Její výsledek však byl velmi odlišný.

Liberální režim hraběte Mihályho Károlyiho byl na počátku roku 1919 svržen sympatizantem bolševiků Bélou Kunem, který okamžitě vyhlásil založení sovětské republiky. Kun však udržel Budapešť pouze několik měsíců. Za podpory mocností Dohody do Maďarska vpadla rumunská armáda a komunisté uprchli. Na podzim roku 1919 se pod regentstvím admirála Horthyho k moci vrátila nižší šlechta, která proti podezřelým radikálům zavedla režim teroru a rychle si získala uznání Spojenců.

V éře šířící se demokracie se Horthyho pravicový režim, svou podstatou antikomunistický a antidemokratický, zprvu jevil jako anomálie - jako labutí píseň evropského feudalismu. Čas však ukázal, že šlo o víc než jen o relikv minulosti. Tento režim totiž naopak představoval vizi budoucnosti: demokracie se měly ocitnout v sevření úzce spjatých extrémů komunismu a fašismu. Tyto nové autoritářské modely brzy napadly výsostně postavení versailleského liberalismu.

POCHYBY BURŽOAZIE

V době, kdy se vládnoucí elity obávaly možnosti, že rolníci a dělníci spojí své síly a chopí se moci, se jedním z hlavních nástrojů, jenž měl demokratickým následnickým státům po celé Evropě zajistit vzrůstající podporu, stala pozemková reforma. Pro záchranu buržoazní společnosti před hrozbou bolševiků, kteří hodlali nadobro skoncovat se soukromým vlastnictvím, bylo tudíž nutné obětovat aristokracii. Po celé východní a střední Evropě došlo k rozparcelování rozsáhlých zemědělských statků, aby tak vznikla společenská vrstva drobných vlastníků půdy. Obecně se věřilo, že se nakonec stane vrstvou nezávislou, demokratickou, třebaže konzervativní, a že zůstane imunní vůči vábení komunismu.

Takový politický projekt však mohl fungovat pouze tam, kde byla vláda ochotná vyvlastnit společenské vrstvy, jimž půda patřila. V zemích, kde velké statky držela v rukou etnická menšina - kupříkladu v baltických státech, v Československu a do jisté míry i na Balkáně - se politici

pouštěli do pozemkové reformy s větší ochotou než třeba v Maďarsku, kde pozemkoví magnáti utnuli reformní hnutí na samém počátku, nebo v Itálii, kde vlastníci půdy byli pevně napojení na vládu. Ve výmarském Německu obvinili východolabští junkeři reformního kancléře Brüninga z „agrárního bolševismu“. Strach z agrární reformy měl pochopitelně sehrát podstatnou roli i při rozdmýchávání občanské války ve Španělsku.

V revoluční vlně v letech 1918–19 se skutečně projevil politický konzervatismus vlastníků půdy. Probolševické skupiny usilovaly o moc spíše ve městech – v Berlíně, Mnichově, Vídni, Budapešti. A ve městech – například v Turíně v roce 1920 – se také moc evropských přívrženců bolševiků projevila prostřednictvím stávek, obsazování továren a demonstrací. Jejich potenciál – mimo hranice válčícího Ruska – však omezovala neschopnost zapůsobit na venkovské obyvatelstvo. V Evropě bylo jen zřídka možné setkat se s tak ubohými podmínkami, v jakých žili ruští rolníci. S jistou výjimkou bulharských agrárníků je politický radikalismus nezajímá. Ruská revoluce měla účinek pouze tam, kde bylo možné narazit na zemědělskou pracovní sílu nevlastnící půdu – třeba v Pádské nížině, na andaluské latifundii nebo ve Velké dunajské kotlině. Zatímco rakouští drobní vlastníci půdy odsoudili rudou Vídeň, italská *braccianti* zakládali mocné socialistické ligy. Italské politické elity nebyly ochotné tuto venkovskou nespokojenost zmírnit pozemkovou reformou, což byl jediný možný demokratický prostředek, a uchýlily se k použití síly. Agrární občanská válka vydláždila cestu Mussolinimu.

Vzestup italského fašismu na počátku dvacátých let 20. století nabízí poučný protipříklad těm kritikům, kteří ze zhroucení demokracie v Evropě vinili nové ústavy. Když se totiž Mussolini stal premiérem, základem státu stále ještě byla ústava *Statuto Albertino* Karla Alberta z roku 1848. To, co poválečná Itálie nabídla, byl pouze obraz liberální nejistoty a slabosti a větší či menší ochota vzdát se moci ve prospěch „pravice“ tváří v tvář lidové nespokojenosti a politické nestabilitě.

V říjnu roku 1922, kdy král vyzval Mussoliniho, aby vytvořil vládu, byl fašismus ještě relativně nepočetným hnutím. To, že se dostal k moci, nemělo nic společného s dojmem, který vytvořil melodramatickým, až fraškovitým pochodem na Řím, ale spíše s vsudypřítomným italským strachem ze socialismu, který po zavedení všeobecného mužského hlasovacího práva vyvolaly výsledky voleb v roce 1919. Právě tímto strachem je

možné vysvětlit, proč tak široká vrstva policejních složek, úředníků státní služby, soudců a poslanců parlamentu pohlížela na fašismus se značnými sympatiemi. Mussoliniho první vládu tvořila koalice se třemi dalšími politickými stranami. Bez jejich podpory, stejně jako bez podpory socialistů, by nebyl s to v roce 1923 prosadit volební reformu, která jeho vládě zajišťovala kontrolu nad poslaneckou sněmovnou.

Do roku 1925 vyjadřovala celá řada Duceho radikálnějších stoupenců dokonce jisté zklamání nad tím, že fašismus uzavírá kompromis se starým politickým systémem. Konzervavec Gaetano Serventi ve své knize *Ascesa della democrazia europea e prime reazioni storiche* (Vzestup evropské demokracie a první historické reakce) láme hůl nad poválečnou demokracií, jež je podle něj symptomem „rychle postupující dekadence evropských hodnot ve světě“. Možná poněkud nečekaně ovšem napadá i „parlamentní fašismus“ kvůli „sebeklamu, že jeho vitalita může být zachována v rámci demokratického systému“. Španělský komentátor Francisco Cambo podobným způsobem varoval, že Mussolini tím, že uzavírá kompromis s parlamentarismem, ztrácí příležitost ke skutečně revolučnímu rozchodu s minulostí. Taková kritika se objevovala i uvnitř samotného fašistického hnutí, kde volání po revoluční obnově vedlo v letech 1925–26 k tak zvané „druhé vlně“. Teprve v té době byly přijaty zákony, které rozšiřovaly pravomoci prefektů provincií, kritiky režimu zbavovaly občanství, potlačovaly opoziční strany a útočily na svobodu tisku a občanské svobody. V nestabilním klimatu počátku 20. let fašismus tápal úplně stejně, jako tápala demokracie.¹⁹

Během následujících čtyř let získal fašistický stát pevnější kontury. Některé rysy minulosti byly zachovány: král byl i nadále hlavou státu (přestože jeho pravomoci byly omezeny), parlament pokračoval ve svých jalových debatách a rozsáhlé nasazení policejních složek v provinciích bylo stejně nepostradatelné jako za vlády liberálů. Jistým způsobem se tudíž fašismus jevil jako hladké pokračování jeho liberálních předchůdců a poválečná demokracie většiny jako drobná mezihra v dlouhodobější historii vlády elit.

---

19 G. Serventi, *Ascesa della democrazia europea e prime reazioni storiche*, Roma 1925, s. 358; F. Cambo, *Autour du fascisme italien*, Paris 1925, s. 196; viz také F. Lyttelton, „Fascism in Italy: the second wave“, in G. Mosse, W. Laqueur (ed.), *International Fascism, 1920–1945*, New York 1966, s. 75–101.

Fašismus se od liberalismu ostře odlišoval především svou obhajobou autoritářského státu. „Je třeba přijmout disciplínu,“ prohlašoval Mussolini, který si ostatně za symbol svého hnutí zvolil *fascies*, symbol římské úřední moci. „Pokud přijata nebude, je nezbytné ji vnutit.“ Pochopitelně docházelo k hrubému okleštění individuálních i kolektivních práv. Velebila se ctnost násilí a činu, zatímco parlament byl odsuzován za neefektivnost a zbytečnou rétoriku. Jak to ostatně svým nenapodobitelným způsobem vyjádřil sám Duce:

To, co fašismus na demokracii odmítá, je konvenční lež o politické rovnosti, duch kolektivní nezodpovědnosti a mýtus štěstí a nekonečného pokroku... Důležitost liberalismu v minulém století by se neměla přeceňovat a nemělo by se z něj dělat náboženství pro celé lidstvo a pro všechny doby současné i budoucí, neboť ve skutečnosti šlo jen o jednu z mnoha doktrín tohoto století... Liberalismus nyní dosáhl bodu, kdy zavírá dveře svého opuštěného chrámu... Proto jsou všechny politické experimenty současného světa antiliberální a touha vypudit je z dějin se zdá být zcela směšná: jako by dějiny byly loveckým revírem liberalismu a profesorů, jako by liberalismus byl tím posledním a jedinečným slovem civilizace... Současné století je stoletím autority a stoletím pravice – je to fašistické století.²⁰

Fašismus zaútočil na liberální individualismus a navrhl společenský projekt, jenž byl ve svých možných důsledcích naprosto revoluční. Buržoazní dělení života na veřejnou a soukromou sféru mělo být nahrazeno „totalitární“ koncepcí politiky jakožto celistvě žité zkušenosti: „Člověk nemůže být fašista v politice... a nefašista ve škole, v rodinném kruhu, v dílně.“ Přinejmenším tyto prvky fašismu zůstávaly během těch mnoha peripetií Duceho dlouhého působení ve funkci zcela neměnné.²¹

Zahraniční reakce byly ve značné míře pozitivní. Italská zkušenost s parlamentní vládou nezanechala na vnějších pozorovateli žádný velký dojem a schvalování Mussoliniho v sobě často mělo odstín všeobecného znepokojení, pokud jde o účinnost parlamentní demokracie v moderním světě. Blahosklonní angličtí politici – například Churchill či Austen Chamberlain – pochybující o tom, že parlamentní tradici lze

²⁰ B. Mussolini, *Le Fascisme*, Paris 1933, s. 19 n.

²¹ G. Gentile, *Che cos'è il fascismo*, Florence 1925, s. 38.

exportovat, Italům blahopřáli, neboť se zbavili formy vlády, k níž zjevně nebyli přizpůsobeni.

Pochybnosti týkající se univerzálnosti demokratického modelu bylo možné zaznamenat i v mnohem širším měřítku. Někteří si kladli otázku, zdali „latinské národy“ s absolutistickou tradicí nemohou z demokracie učinit pouhou „komedii“. Například v Portugalsku se během patnácti let od vzniku republiky vystřídal osm prezidentů, byly sestaveny desítky vlád a došlo k nesčetnému množství pokusů o puč. Možná že v anglosaském světě existovala specifická historická tradice, jež vysvětlovala houževnatost demokratických institucí – dlouhá historie úspěšného boje proti monarchii a hluboký vztah ke svobodám, jichž bylo během tohoto zápasu pomalu a bolestně dosaženo. Předválečná zkušenost s Řeckem, Rumunskem, Srbskem a také se samotnou Itálií naznačovala, že parlamenty jsou celkem slučitelné s korupcí, klientelismem a pokračující zaostalostí.

Poválečné změny, pokud jde o charakter vládnutí a roli státu, současně snížily důležitost parlamentu jakožto místa, kde se rozhoduje, a to v míře, kterou si jejich liberální zastánci připouštěli jen velmi neradi. Parlament se nyní musel dělit o moc s centry, v nichž docházelo k vzájemnému handrkování podnikatelů a odborů, a s dalšími zájmovými skupinami. Když člověk bedlivěji sledoval, jak parlamenty ve dvacátých letech vlastně fungují, musel se znovu ptát, proč se s nimi vůbec zatěžovat.

KRITIKA PARLAMENTARISMU

Jak napsal jeden francouzský kritik, „důvodem vzniku „fašismů“ je politické a sociální selhání liberální demokracie“. Autoři knihy *Pro koho je fašismus? (Fascism for Whom)* z roku 1938 to formulovali jednodušeji: „Fašismus byl produktem demokratického rozkladu.“ Tento rozklad měl zjevný původ v činnosti samotného parlamentu. Celá řada Evropanů spatřovala kořeny poválečného „rozkvětu diktátorských režimů v krizi parlamentního způsobu vládnutí tak, jak se dnes praktikuje“.²²

Poměrné zastoupení – jak někteří kritici varovali už od samotného počátku – vytvářelo roztržité zákonodárné sbory s velkým množstvím

---

22 H. Rogger, E. Weber (ed.), *The European Right: A Historical Profile*, Berkeley 1966, s. 8.

politických stran. Samotný systém, jenž měl odrážet vůli lidu, odhaloval uprostřed změti třídních, etnických či náboženských rozdílů její naprostou absenci. Například v roce 1930 si v Reichstagu zajistilo křeslo šestnáct stran, v československých volbách v roce 1929 dokonce devatenáct stran a v Lotyšsku, Estonsku a Polsku jich občas bylo ještě víc. Podle Camba „se nejmenší výkonnost italského parlamentu časově shodovala s uplatněním ... poměrného zastoupení“, které označuje za „jeden z nejzjevnějších důvodů úspěchu fašistické revoluce“.²³

Nové volební zákony mohly od této roztržitosti odradit. Francie nahradila systém poměrného zastoupení většinovou volbou v roce 1924 a v Řecku k tomu došlo o čtyři roky později. Kritici si na podporu svého argumentu, že většinový systém zvýší stabilitu demokracie, vzali za příklad Británii. Problém nicméně přesahoval samotný volební systém. Politické strany – vyznačující se vysokou organizovaností a často také vlastními vzdělávacími, kulturními, sociálními a polovojenskými službami – byly hojně obviňovány z toho, že jednájí jako prostředníci skupinových zájmů a nehájí zemi jako celek. Jeden konzervativní německý teoretik to označil za „egoismus“ politických stran a jejich vliv považoval za „symptom nemoci“ a „degenerace“. Belgičané přezíravě hovořili o „režimu stran“, které drží moc ve svých rukou. Existovaly zemědělské strany, komunistické a sociálnědemokratické strany pro průmyslovou dělnickou třídu, a dokonce i Živnostensko-obchodnická strana středostavovská (v Československu). Strany se formovaly na základě etnické i třídní příslušnosti. Ve Výmaru na krátkou dobu vznikla Strana duchovní obnovy. Parlament spíše připomínal optickou čočku, která zvětšuje, a nikoli řeší, palčivé sociální, nacionální a ekonomické napětí ve společnosti jako celku. Bylo zcela běžné, že poslanci na sebe vrhali urážky i židle, ale docházelo i k extrémnějším případům. V bělehradské Skupštině zastřelil v roce 1928 srbský zastupitel z bezprostřední blízkosti vůdce Chorvatské rolnické strany, což vedlo krále Alexandra k tomu, že pozastavil práci parlamentu, zrušil ústavu a v jakémsi gestu zoufalé naděje přejmenoval zemi Srbů, Chorvatů a Slovinců na Království Jugoslávie. Pomohlo to však pramálo a v roce 1934 byl samotný Alexandr zavražděn chorvatskými nacionalistickými extremisty.²⁴

---

23 Camba, *Autour du fascisme italien*, s. 51; srov. Bonn, *The Crisis of European Democracy*, s. 80.

24 Kelsen, *La Démocratie*, s. 22 (překlad P. F.).

Sigmund Neumann ve své analýze výmarského stranického systému prohlásil, že německé politické strany spolu nekomunikovaly, nýbrž vzájemně se utkávaly. Každá skupina přívrženců mobilizovaná standardy a transparenty do stále militarističtějších stranických organizací vnímala ostatní části společnosti jako nepřátele. Politický dialog a koaliční způsob vládnutí byly stále zarputilejší, neboť „tam, kde jeden z partnerů již rozhodl o svém stanovisku ještě předtím, než diskuse začala, postrádá již tato diskuse smyslu... V důsledku toho byly intelektuální základy liberalismu a parlamentarismu otřeseny v samotných svých základech“. Neumann předvídal, že „zhroucení parlamentu nutně povede k posílení důležitosti jiných politicko-mocenských faktorů, možná v podobě říšského prezidenta [či] říšské vlády“. Legislativní paralýza, podle jeho kolegy Moritze Bonna „bude mít za následek volání po diktátorovi, jenž je ochoten učinit to, co národ chce, aby učinil, ale který nebude podléhat vládě ekonomických skupin, a dokonce ani vládě většiny“. Hans Kelsen, jeden z nejvýznačnějších evropských právních teoretiků, hovořil o „krizi parlamentního systému“ a rozebíral možnost posílení moci vlády vzhledem k Reichstagu. Neumann, Bonn a Kelsen sice byli přesvědčení demokrati, avšak uvědomovali si, že žijí v rozpolcené společnosti a v éře nebývalé ekonomické a politické polarizace. Demokracie měla národ sjednotit a místo toho jej, jak se zdálo, rozdělila.²⁵

V důsledku rozmanitosti konkurenčních stranických zájmů bylo sestavování vlád stále obtížnější. V Evropě po roce 1918 téměř neexistovaly země, v nichž by kabinet průměrně vydržel více než rok – průměr v Německu a Rakousku činil osm měsíců, v Itálii pět měsíců a ve Španělsku po roce 1931 méně než čtyři měsíce. V třetí francouzské republice – jež byla neúspěšným modelem pro tolik evropských ústav – životnost kabinetu klesla z deseti měsíců (1870–14) na osm (1914–32) a nakonec, v letech 1932–40, na pouhé čtyři. Tento stav v sobě odrážel téměř univerzální nepřítomnost stabilních zákonodárných sborů složených ze dvou stran, případně politických uskupení, které by si byly schopny zajistit absolutní většinu. „Znovunastolení autority státu v demokracii... bude...

---

25 S. Neumann, *Die deutschen Parteien: Wesen und Wandel nach dem Kriege*, Berlin 1932, s. 110–112; Bonn, *The Crisis of European Democracy*, s. 82; Kelsen, „Die Krise des parlamentarischen Systems“, citováno in J. Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich*, Princeton 1983, s. 110, n. 8.

prvním a nezákladnějším bodem našeho zamýšleného programu,“ oznámil Paul-Boncour v prosinci roku 1932. Za měsíc však jeho vláda padla. Pro takové vlády bylo přirozeně těžké prosazovat společensko-hospodářské reformy, které slibovaly jejich ústavy a stranické programy.²⁶

Patové situace v zákonodárných orgánech vedly k tomu, že se začalo ozývat volání po zesílení výkonné moci. Le Centre d'Études pour la Réforme de l'État tvrdě prosazoval změny parlamentních postupů a spojení „Réforme de l'État“ se stalo populárním heslem belgické politiky. Český předseda vlády Beneš správně předpověděl, že po vyřešení evropské krize „jistě dojde ve srovnání s posledními fázemi evropské liberálně ústavní demokracie k posílení a konsolidaci výkonné moci“. V Československu ani v jiných zemích na tuto diskusi po roce 1945 nezapomněli.²⁷

K ústavním revizím, jež měly vést k posílení výkonné moci, skutečně došlo v Polsku a Lotyšsku (1926 a 1935), v Rakousku (1929) a Estonsku (1933 a 1937). Převedení rozsáhlých legislativních pravomocí na výkonnou moc povolovala i španělská ústava z roku 1931 – nejmodernější v celé meziválečné Evropě. Mnozí se ovšem obávali, že taková opatření nakonec budou prvním krokem na cestě k diktatuře, jak se to například stalo v Polsku pod vedením Piłsudského. „Musíme bránit demokracii,“ varoval Ligu práv člověka v květnu roku 1934 přední francouzský liberál Victor Basch. „Nemůžeme přijmout rozpouštění parlamentu ani tyto zákony ve formě dekretů, které jsou možná ústavní, ale působí proti samotným principům demokracie.“²⁸

Právě v tomto bodě dokážeme rozeznat střet mezi liberálními demokraty na jedné straně – kteří „v samotné moci [vnímali] nepřítel, jehož nikdy nelze dostatečně oslabit“, a pragmatičtějšími konstitucionalisty na straně druhé – jejichž argumentem bylo to, že v době krize by exekutiva měla využít všech dostupných ústavních pravomocí, aby zachovala podstatu demokracie. Nikde tento střet neměl tak hluboké důsledky jako ve výmarském Německu.

---

26 E. Giraud, *La Crise de la démocratie et le renforcement du pouvoir exécutif*, Paris 1938, s. 73–74, 166.

27 J. Stengers, „Belgium“, in Rogger, Weber, *The European Right: A Historical Profile*, s. 136–137; Giraud, *La Crise de la démocratie...*, s. 35; E. Beneš, *Demokracie dnes a zítra*, Praha 1946, s. 215.

28 Citováno in Giraud, *La Crise de la démocratie...*, s. 150; o Polsku viz J. Holzer, „The political right in Poland, 1918–1939“, *Journal of Contemporary History*, 12, 1977, s. 395–412.

Už na konci dvacátých let pravicový právní teoretik Carl Schmitt vypracoval svou analýzu „výjimečného stavu“, v němž se měly krizové ústavní pravomoci využít k obraně ústavy, a nikoli k nastolení diktatury. Jelikož Reichstag byl zcela paralyzován, Schmitt navrhoval, aby se obráncem ústavy stal prezident. Od března 1930 do ledna 1933 se Výmarská republika posouvala prostřednictvím vyhlášení krizových vyhlášek k prezidentskému systému. Říjnové volby roku 1930 skončily katastrofou, neboť nacisté z nich vzešli jako druhá a komunisté jako třetí nejsilnější strana, čímž došlo ke znemožnění vzniku většinové koalice, a Schmittovy argumenty tak získaly na věrohodnosti. Německo se tím zjevně ocitlo v situaci, v níž se vyhlášky ve formě zákonů vydávaných podle 48. článku ústavy byly naprosto nezbytné, pokud vláda neměla padnout do rukou stran odhodlaných zcela svrhnout demokracii.²⁹

Jelikož však stále častěji docházelo k využívání 48. článku, bylo poněkud nesnadné přesně určit moment, kdy demokracie sklouzla k diktatuře. V letech 1925–31 bylo vydáno pouhých šestnáct nouzových nařízení. V roce 1931 jich už bylo čtyřicet dva oproti pětatřiceti zákonům schváleným Reichstagem a o rok později již poměr činil devětapadesát ku pěti. Kancléř von Papen využil nouzové nařízení, aby v Prusku zavedl stanné právo a odstranil sociálně demokratickou zemskou vládu. Odborníci na právo začali hovořit o „diktátorské moci říšského prezidenta“ a konzervativní antiparlamentaristé nabízeli „demokratickou diktaturu“ jako alternativu k parlamentnímu způsobu vlády. Sotva mohlo být překvapením, že Schmitt a jemu podobní juristé upadli v podezření, že vytvářejí základy autoritářského „Nového státu“ – snad pod vedením generála Schleichera, o němž bylo známo, že takové řešení podporuje jakožto prostředek, který dokáže Hitlera udržet stranou. Jedny liberální noviny věnovaly diskusi o Schmittových názorech podtitulek Ústavní průvodce pro studenty diktatury.³⁰

Německá ústavní debata – a je nutné zdůraznit, že velmi podobné diskuse probíhaly i jinde – osvětluje složitý vztah autoritářství a demokracie v krizovém ovzduší meziválečné Evropy. Výmarská republika dvacátých let byla zjevnou demokracií, za vlády kancléře Brüninga už jí byla

29 Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich*, s. 130–131.

30 M. S. Wertheimer, „The Nazi revolution in Germany“, in Dean et al., *New Governments in Europe*, s. 206–207; Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich*, s. 132–135, 169.

méně a pod vedením von Papena a Schleichera, což byli bezprostřední předchůdci Hitlera, se už blížila k autoritářskému státu. Většina lidí měla pocit, že liberální model parlamentní demokracie je nutné podrobit revizi. Otázka za prvé zněla, do jaké míry by se pravomoci měly přenést z moci zákonodárné na moc výkonnou. A za druhé: jaká funkce by měla přináležet parlamentu, jakmile exekutiva získá převahu. K naprostému zrušení parlamentu či k pozastavení jeho činnosti na dobu neurčitou koneckonců docházelo jen velmi zřídka. Parlamentsy stále žily jakýmsi stínovým životem v Hitlerově Německu, ve fašistické Itálii i v mnoha jiných autoritářských státech. Svědčí to o tom, že tyto režimy pořád ještě toužily po onom druhu obecné legitimacy, již mohou zastupitelská shromáždění nabídnout, ať už je jejich složení jakékoli.

KRIZE DEMOKRACIE

Parlamentsy však nebyly jedinou příčinou sporu, neboť na liberální demokracii útočila mnohem širší frontová linie. Je možné to vyjádřit zcela prostou otázkou, do jaké míry vlastně meziválečná Evropa smýšlela demokraticky. Rozčarování právní odborníci tvrdili, že problém nespočívá v přemíře demokratismu v ústavách, nýbrž spíše v nedostatku demokratických hodnot ve veřejném smýšlení. Moritz Bonn jen opakoval názory mnohých, když prohlásil, že za krizí parlamentů stojí „krize evropského života“.³¹

Protiliberální a protidemokratická přesvědčení získávala od poslední čtvrtiny 19. století na síle. Po první světové válce se už šířila rychle prostřednictvím „evangelia násilí“, které se sice nejvíce projevovalo ve fašistickém hnutí, ale bylo běžné i mezi mnoha příslušníky generace, již jeden pozdější historik nazval „generací roku 1914“. Extremističtí ideologové vychovaní válkou upřednostňovali násilí před rozumem a čin před rétorikou. Mnoho evropských mladých mužů – od Marinettiho po Ernsta Jüngeru – bylo zjevně ochotno ospravedlňovat, či dokonce podporovat politiku konfrontace. „Bez krveprolití se nikdy ničeho nedosáhne,“ napsal ve své esaji *Le Jeune Européen* mladý francouzský pravičák Drieu la Rochelle

---

31 Bonn, *The Crisis of European Democracy*, s. 84.

a dodal, že se na krveprolití velmi těší. Násilí fascinovalo také umělce – expresionisty počínaje a surrealisty konče. Někteří viděli projevy válečného dědictví v atmosféře tak zvané „vnitřní války“, jež polarizovala většinu evropských zemí a která dosáhla svého právního vyjádření v Leninově koncepci vnitřní občanské války a v nacistickém „výjimečném stavu“.³²

Mezi veterány této frontové linie patřili myslitelé, jakým byl například Jünger, a pravicoví politici včetně Röhma, šéfa SA (úderných oddílů), Oswalda Mosleyho, vlámského nacionalisty Jorise van Severena, Maďara Ference Szálasiho (zakladatele extremistického hnutí Šípových křížů) a pochopitelně samotného Hitlera. Demokracii napadali za to, že je „buržoazní“: pomalá, materialistická, nudná, neschopná vzbudit sympatie v širokých masách a že v sobě odráží touhy starší generace, jejíž politici se oblékali do dlouhých kabátů a nosili cylindry. Bertrand de Jouvenel tvrdil, že mladé lidi demokracie nepřitahuje; Henri de Montherlant porovnával „ztrhaný pohled“ vyseidávajícího buržoazního s fyzickou energií disciplinovaného mladého autoritáře, kterou čerpá z fašistické „revoluce těla“. Mladí rumunští intelektuálové, například Emil Cioran a Mircea Eliade, vychvalovali Hitlerův útok na „demokratický racionalismus“ a energii mesianistického a spirituálního totalitarismu. Místo liberálního velebení sobeckého jednotlivce prosazovali ducha sebeoběti, poslušnosti a kolektivní povinnosti.³³

To, že demokracie je slabá a vyčerpaná, se však nedomnívali pouze zapřisáhlí odpůrci demokracie. Robert Musil, autor *Muže bez vlastností*, prohlásil: „Nebojuji proti fašismu, ale v demokracii za její budoucnost, a tudíž také proti demokracii.“ H. G. Wells nabádal studenty oxfordské letní školy, aby se transformovali v „liberální fašisty“ a „osvícené nacisty“, kteří by svým nadšením a sebeobětováním mohli konkurovat horlivým zastáncům diktatury. Pokud demokracie nedokázala mobilizovat takové stoupence, příliš budoucnosti v ní neviděl. Liberalismus se zdál být příliš individualistický na to, aby se vyrovnal s požadavky věku rostoucího kolektivismu.³⁴

---

32 R. Wohl, *The Generation of 1914*, Harvard 1979; Drieu citován in Weber, „The right: an introduction“, in Rogger, Weber, *The European Right: A Historical Profile*, s. 18.

33 Montherlant citovaný in de Jouvenel, *Après la défaite*, s. 36–37; Eliade a Cioran in L. Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford 1991.

34 Musil in D. Luft, *Robert Musil and the Crisis of European Culture*, Berkeley/Los Angeles 1980, s. 279; H. G. Wells, „Liberalism“, in Wells, *After Democracy*, s. 24.

Kancléř Výmarské republiky Herman Müller v roce 1930 varoval, že „demokracie bez demokratů přináší vnitřní i vnější nebezpečí“. Zakladatelé poválečného konstitucionalismu se nicméně nad touto záležitostí příliš nezamýšleli. Kelsen kupříkladu hrdě propagoval svou vizi „právní teorie očištěné od všech politických ideologií“, jenže odtrženost takové teorie od politiky odrazovala jakékoli stoupence. Kritizoval rakouské křesťanské socialisty a sociální demokraty za to, že se drží jiných právních tradic kontaminovaných politickým katolicismem či marxismem. Tyto strany však přinejmenším měly rozsáhlou členskou základnu, již Kelsen rozhodně neoplýval. Jeho postoj byl sice možná intelektuálně neotřesitelný, avšak z politického hlediska stále ještě žil v příjemných iluzích buržoazní kultury 19. století. Demokracii v Evropě po roce 1918 krátce posílila nestabilní koalice mezinárodních a domácích sil, která se nyní hroutila téměř po celém kontinentu. Žilo zde zkrátka stále méně demokratů.

V průběhu času především slábla opora ze strany těch, kdo za demokracií stáli v mezinárodním měřítku. Odkaz mesianistického liberalismu Woodrowa Wilsona byl postupně oslaben americkým izolacionismem. Evropské vítěze – Británii a Francii – zase trápil spíš komunismus než diktatura: pokud středoevropské a východoevropské státy udržovaly komunismus v patriční vzdálenosti, pramálo jim záleželo na jejich domácím politickém uspořádání. Zajistily, aby se svržení monarchové a císaři centrálních mocností už nemohli vrátit k moci, ale další možné hrozby je už tolik nezajímaly. Vůbec si neuvědomovaly, že pokud se demokracie ztožňuje s mírem vnuceným ve Versailles, její odstranění je rovněž útokem na mírové uspořádání. Po návratu z Katalánska se Orwell rozčiloval nad „hlubokým, přehlubokým spánkem Anglie“, která koncem 30. let svou neúčastí prohrávala bitvu ideologií.

Jednoznačná podpora demokracie se v celé Evropě objevovala jen velmi zřídka. Guglielmo Ferrero v roce 1925 poznamenal, že selhání demokracie v Itálii bylo především způsobeno absencí silné demokratické strany. A nejen v Itálii. Ti, kdo tvořili staré liberální jádro, se v letech mezi dvěma válkami stali okrajovými postavami. Svě vítězné bitvy už větší dobojovali, neboť monarchové a aristokracie byli poraženi. „*Positivní* důvod k tomu, aby se člověk stal liberálem,“ prohlásil John Maynard Keynes v roce 1925, byl přinejmenším „velmi chabý“. Úpadek britských liberálů neměl na stabilitu politického systému žádný výrazný dopad. To

však neplatilo například pro výmarskou Demokratickou stranu a jiné klasické liberální strany. V důsledku masového volebního práva jim hrozilo, že při konfrontaci s velkými levicovými, konzervativními, nacionalistickými i katolickými stranami pro ně zbude jen nevýznamná politická role. Zvláště strach z komunismu směřoval liberály k autoritářským řešením a na této cestě se k nim připojily další skupiny elitářů – sociální inženýři, manažeři a technokraté, kteří toužili po vědeckých, apolitických řešeních neduhů společnosti a s netrpělivostí vnímali nestabilitu a neschopnost parlamentního způsobu vládnutí.³⁵

Evropská levice byla vážně oslabena rozkošem mezi sociálními demokraty a komunisty a nikdy už nebyla tak silná jako v letech 1918–19. Komunisté se stavěli proti parlamentní demokracii, kterou považovali za „buržoazní formalismus“, ale alespoň do roku 1934 ji přes svou velkou snahu nebyli schopni zničit. Možná s výjimkou Francie v třicátých letech zůstávali na okraji politického života, a jak poznamenává jeden současný historik, „v letech mezi dvěma válkami [skončili] ve všech volebních bitvách na straně poražených“. Donald Sassoon dochází k názoru, že „při jakémkoli racionálním posouzení musíme předválečnou historii komunismu označit jako neuspěch“. Sociální demokraté neusilovali o zničení demokracie, pokud by ji bylo možné transformovat v socialismus. „Republika nestačí/cílem je socialismus“ – tak zněl popěvek, který shrnoval postoj SPD k Výmarské republice. Byl to jen velmi prozatímní způsob podpory založený na marxistických předpokladech a výhradách, zvláště když začalo být zřejmé, že mnohá ze sociálních práv zmiňovaných v druhé části Výmarské ústavy zůstanou jen na papíře. Alespoň jeden vnímavý kritik, Hermann Heller, předvídal důsledky a v době, kdy vrcholila hospodářská krize, varoval, že pokud Výmarská republika nesplní svůj slib a nestane se z ní *soziale Rechtsstaat* – sociálně a ekonomicky spravedlivý stát, jak předjímalá ústava –, bezpochyby sklouzne k diktatuře. Demokracie skutečně přežila jen tam, kde sociální demokraté navázali pevné spojení s venkovským obyvatelstvem – jak k tomu nejvýrazněji došlo ve

³⁵ E. di Nuoscio, „La democrazia dei partiti nel pensiero politico di Guglielmo Ferrero“, in L. Cedroni (ed.), *Guglielmo Ferrero: itinerari del pensiero*, Milano 1994, s. 670; viz také A. Lyttelton, „The ‘crisis of bourgeois society’ and the origins of Fascism“, in R. Bessel (ed.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*, Cambridge 1996, s. 12–23; Keynes, „Am I a Liberal?“, citováno in P. Mandler, S. Pedersen (ed.), *After the Victorians: Private Conscience and Public Duty in Modern Britain*, London 1994, s. 10.

Skandinávii – či s konzervativci – což se stalo v Belgii a Británii. V jiných zemích však hospodářská krize a masová nezaměstnanost oslabily ústavní závazky vůči socioekonomickým právům. Snaha zacelit rozkol na levici prostřednictvím strategie Lidové fronty přišla pro Německo a Rakousko už příliš pozdě a selhala i při záchraně republiky ve Španělsku. Nakonec se zhroutila i ve Francii, v samotné zemi svého původu.³⁶

Ani mnozí konzervativci nebyli s meziválečnou demokracií o moc spokojenější a dychtili po návratu elitářštějších, aristokratických, či občas dokonce monarchistických způsobů vládnutí. Problém demokracie podle nich spočíval v tom, že poskytuje příliš velkou moc masám, a v údajné neslučitelnosti demokracie a autority. Často na demokracii útočili rovněž z etických důvodů. Kladla prý příliš velký důraz na práva a jen velmi nedostatečně zdůrazňovala povinnosti. Stala se živnou půdou egoismu a čistě skupinových zájmů, a tudíž přispěla ke svému vlastnímu úpadku tím, že se jí nepodařilo probudit občanské vědomí či smysl pro společenství – jak alespoň ve 20. letech argumentovala celá řada katolických, ortodoxních a nacionalistických kritiků demokracie. Španěl de Madariaga vyzýval k tomu, aby demokracii liberálního typu nahradila „jednotná organická demokracie“. Francouzský sociální katolík Emmanuel Mounier přijal pád třetí republiky v roce 1940 jako výzvu k „boji proti individualismu za [nastolení] smyslu pro zodpovědnost, znovuoobnovení vůdčího ducha a smyslu pro společenství... a pro celistvého člověka tvořeného tělem i duchem“. Svým čtenářům připomínal, že po odmítnutí zhoubného individualismu „liberální a lidové demokracie“ volal už celé roky.³⁷

Tato kritika byla znamením selhání demokracie, jíž se nepodařilo dostat tomu, čím se sama chlubila – totiž že ztělesnila národ jako celek a dala mu hlas. Kdysi to znělo velmi sebevědomě: „My, národ Československý, chtějíce upevniti dokonalou jednotu národa...“ pravila první slova preambule Československé ústavy z roku 1920. Přesto stále zůstávalo otázkou, zdali místní Slováci, Židé, Maďaři a Němci mají pocit, že se tato

---

36 D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, London 1996, s. 36–41; Citováno in Kennedy, „Introduction“, s. xxxviii.

37 De Madariaga, *Anarchy or Hierarchy*, R. Paxton, „France: the Church, the Republic and the Fascist temptation“, in R. J. Wolff, J. K. Hoensch (ed.), *Catholics, the State and the European Radical Right, 1919–1945*, New York 1987, s. 83.

formulace týká i jich. Hugo Preuss, který vypracoval svůj návrh Výmarské ústavy, prohlášoval, že „není žádného pruského ani bavorského národa... je pouze národ německý, jenž má utvářet své politické uspořádání v německé republice“. Fakta však svědčila o pravém opaku: Rakousko se nesmělo připojit k novému Německu a Bavorsku zase zabránili, aby se odtrhlo. Samotný koncept ústavy vznikl v atmosféře občanské války. Buržoazie sebevědomě tvrdila, že liberální ústava bude uznávat a rozvíjet národ, ale popíraly to téměř vsudypřítomné etnické rozpory. Ty, jejichž největší prioritou se stala národní jednotu, tudíž stále více tíhli k integrální a autoritářské formě vládnutí. Liberální demokracie zklamala národ, a pokud má národ přežít, možná ji bude třeba obětovat. „Když se ukáže, že ústava je k ničemu,“ napsal v roce 1931 Hitler kancléři Brüningovi, „národ nezemře – změní se ústava.“³⁸

Příliš tudíž nepřekvapí, že se ve třicátých letech mnozí ptali, proč se vlastně očekávalo, že demokracie bude v Evropě vzkvétat. A takový postoj přesně zapadal i do britské snahy o „appeasement“. „Je možné, že parlamentní systém vlády, který vyhovuje Velké Británii, vyhovuje jen málo jiným zemím,“ opovržlivě vyštěkly *The Times*, když hájily nezasahování do záležitostí Španělska. „Poslední španělské vlády se pokoušely přizpůsobit parlamentnímu typu republikánské demokracie, avšak s malým úspěchem.“ Z tohoto úhlu pohledu byla krize demokracie v Evropě zkrátka důkazem britské nadřazenosti.³⁹

Takový názor však nezastávala pouze „Malá Anglie“. Karl Loewenstein byl jen jedním z mnoha těch, kdo upozorňovali na to, že demokracie má určitou domácí tradici jen v nepatrném množství evropských zemí. Jen v málo zemích, prohlášoval, se obyvatelstvo může pyšnit dlouhou tradicí boje za všeobecná práva. Cožpak dějiny východní Evropy nenaznačují, že demokracie pro ně byla spíše darem na poslední chvíli – ne-li dokonce vnuceným darem – od vítězů ve Versailles než výsledkem lidové mobilizace? Překvapí snad tedy, že se lidé s naprostým klidem podvolí ztrátě něčeho, za co téměř nebojovali? Mělkými kořeny demokracie v evropské politické tradici bylo možné vysvětlit, proč se zavede-

---

38 F. Morstein Marx, *Government in the Third Reich*, New York 1937, s. 33; Graham, *New Governments of Central Europe*, s. 292; Hitler citovaný in A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, London 1991, s. 271 (překlad P. F.). Český vyšlo: *Hitler a Stalin: paralelní životopisy*, Praha 2005.

39 *The Times*, 10. srpna 1936.

ní protiliberalálních režimů setkala s takovým poklidem a tak nepatrným nesouhlasem.⁴⁰

PODOBY PRAVICE

Benedetto Croce kdysi označil fašismus za jakousi vsuvku v italských dějinách, čímž chtěl naznačit, že demokracie je pro Itálii zcela přirozeným stavem. Mnozí kritici fašismu s oblibou vnímali posun Evropy doprava jako výlev určité kolektivní duševní choroby – jako jistou formu masového šílenství, nad nímž nakonec musí zvítězit rozum. I dnes se zdá, že pro spoustu lidí je snazší představit si Evropu mezi válkami jako světadíl, který zkrátka na scestí svedli šílení diktátoři, než jako kontinent, jenž se sám rozhodl, že se vzdá demokracie. Naivně věříme knihám, které zobrazují Mussoliniho jako šaška, Hitlera jako dementního a chaotického fanatika a Stalina jako paranoidního psychopata. Co nám však například Mussoliniho život může skutečně říct o přitažlivosti fašismu? Jak v roce 1940 poznamenal Michael Oakeshott, šlo o charakteristické selhání liberalismu, který za nepřítele svobody považoval „jednotlivého tyрана, despotu“ – neboť nejdřív byli monarchové a pak přišli diktátoři –, a zatím ztratil ze zřetele, odkud pochází skutečná hrozba pro demokracii.⁴¹

Oakeshott trvá na tom, že je třeba brát politické doktríny a praktiky pravice i levice zcela vážně, neboť „každá z nich patří k určitému proudu tradice ... naší civilizace“. Liberalismus, na rozdíl od fašismu, komunismu, politického katolicismu a národního socialismu, ztratil „kontakt se současným světem“ a měl by se od nich učit. „Na základě extrémního příkladu fašismu by se demokracie měla učit, kterak spojit individuální svobodu s usměrňováním a řízením sociálních záležitostí, jak si to žádá obecný blahobyt,“ poznamenal jeden pozorovatel Mussoliniho Itálie. „Díky znalosti fašistického experimentu si možná uvědomí, jak marné je uplatňovat měřítko 19. století v současném světě.“ Mladý americký diplomat George Kennan zase došel k závěru, že „benevolentní despotismus má více mož-

40 K. Loewenstein, „Autocracy versus democracy in contemporary Europe“, *American Political Science Review*, 29, srpen 1935, s. 571–593, *ibid.*, 29, říjen 1935, s. 755–784.

41 M. Oakeshott, *The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe*, London 1940, s. xvii, 4.

ností konat dobro“ než demokracie, načež navrhl, aby se i USA vydaly „cestou, která prostřednictvím ústavních změn povede k autoritářskému státu“. ⁴²

Vzhledem k otevřené iracionálnosti pravice a jejímu upřednostňování činu a intuice před rozumem a logikou, se může zdát zvláštní, že bychom teorie autoritářského státu měli brát vážně. Pravicové intelektuály – kupříkladu Carla Schmitta či Martina Heideggera – pravicová realita nakonec vždycky zklamala. Mussolini, Hitler a jim podobní přijímali rozličné ideje a zase je zcela bez váhání opouštěli. Na druhou stranu je velmi snadné iracionálnost pravice zveličovat. I pravice měla svou politickou teorii (či teorie) a právní vědu, které oslovily miliony lidí a rozvíjely starší tradice, jež byly stejně silné a pokrokové jako liberalismus. Portugalský diktátor Salazar v roce 1934 prohlásil:

Ve velké laboratoři dnešního světa, kde se povšechně hroubí politické systémy 19. století a kde se stále naléhavěji vnímá potřeba přizpůsobit instituce požadavkům nových sociálních a ekonomických podmínek, můžeme být hrdí ... neboť našimi myšlenkami a úspěchy jsme výrazně přispěli k pochopení problémů a nesnází, jež sužují všechny státy... Jsem přesvědčen, že v průběhu dvaceti let, pokud se v politickém vývoji neobjeví nějaké zpátečnické hnutí, nezbudou v Evropě žádná zákonodárná shromáždění. ⁴³

Skutečností zůstává, že v převažující části Evropy poloviny 30. let – kromě jejího severního okraje – působil liberalismus unaveným dojmem, organizovaná levice byla zcela roztržštěná a k bojům o ideologii a způsob vládnutí docházelo výhradně *v rámci* pravice – mezi autoritáři, tradičními konzervativci, technokraty a radikálními pravicovými extremisty. Pouze ve Francii pokračovala během 30. let občanská válka mezi levicí a pravicí, dokud ji neukončil vichistický režim. Ještě předtím ale občanská válka krátce proběhla v Rakousku (1934), zatímco ve Španělsku vypukl mnohem rozvleklejší konflikt, jenž skončil triumfem pravice. Ta ostatně vládla i v Itálii, ve střední Evropě a na Balkáně. Charakter jednotlivých režimů se pohyboval od panovnické diktatury krále Karla II. v Rumunsku přes

⁴² Ibid., s. xiii; H. A. Steiner, *Government in Fascist Italy*, London 1938, s. 141; Kennan in M. Weil, *A Pretty Good Club: The Founding Fathers of the US Foreign Service*, New York 1978, s. 171.

⁴³ F. C. Egerton, *Salazar, Rebuilder of Portugal*, London 1943, s. 224–227.

vojenské režimy ve Španělsku, Řecku a Maďarsku až po „státy jedné strany“ v Německu a Itálii. Ne všechny byly fašistické – některé z nich naopak fašisty vnímaly jako nepřátele představující největší hrozbu.

Zásadní rozdíl byl mezi režimy staré pravice, která toužila vrátit čas k předdemokratické elitistické éře, a nové pravice, jež se chopila moci a následně ji udržovala pomocí nástrojů masové politiky. První skupinu představoval generál Franco a řecký diktátor Metaxas – muži, kteří se masové politiky báli, a tudíž utvořili spojenectví s baštami zavedeného pořádku, například s monarchií a církví. Na Balkáně se pravice vracela do 19. století, kdy si silný, autokratický monarcha vybíral své ministry, bděl nad politickými stranami a pořádal volby, které probíhaly pod přísným dohledem.

V Itálii a Německu se naproti tomu nová radikální pravice dostala k moci prostřednictvím voleb a parlamentních postupů. Jejím nástrojem byla strana, jež jí v době všeobecného hlasovacího práva poskytovala legitimitu a pravomoc umožňující přetrumfnout a oslabit staromódní konzervativce, kteří nebyli tolik zběhlí v nové hře masové politiky. Když Hitler před kancléřem Brüningem trval na tom, že „základní teze demokracie zní: ‚Všechna moc pochází z lidu‘“, promlouval jako vůdce velké strany, jež zvítězila ve volbách. Hnutí s všezahrnujícími názvy, jakým byla NSDAP (Národně socialistická německá dělnická strana), se staly skutečnými následníky populistických podnětů 20. let, neboť rozpoznaly obrovskou moc skrývající se v lidové poptávce po zastupitelském způsobu vládnutí. Opravdové napětí mezi starou a novou pravicí bylo možné zcela zřetelně zaznamenat například v Rakousku, Maďarsku a Rumunsku, kde ve 30. letech vypukly vražedné politické konflikty mezi konzervativci a radikálními nacionalisty.⁴⁴

Nová pravice – navzdory tomu, že využívala masové strany jako prostředku k uchopení moci – trvala pochopitelně na tom, že nehodlá pokračovat v parlamentních hrách, a nabízela různé alternativy, aby vyšla vstříc poválečnému požadavku na sjednocení forem participační politiky. Jako první se ve 20. letech – s velkou slávou a za mezinárodního zájmu – rozvinul okázale velebený Mussoliniho korporativistický stát. Italský korporativis-

44 Pokud jde o myšlenku, že NSDAP uskutečňovala „základní lekce demokracie“, viz článek P. Fritzsche, „Did Weimar fail?“, *Journal of Modern History*, 68, září 1996, s. 629–656; viz také Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, s. 271 (překlad P. F.).

mus byl propagován jako typicky fašistický prostředek uspořádání zastupitelského systému společnosti nikoli skrze sdružování příslušníků společenských tříd, nýbrž výrobců. „Pro Mussoliniho je korporativistický stát totéž, co pro Roosevelta Nový úděl,“ prohlásil v roce 1934 časopis *Fortune*.

Korporativismus byl ve skutečnosti pouhý švindl, jímž fašismus maskoval svou úspěšnou snahu zkrotit dělnictvo a svou kolaboraci s manažerskou elitou. Jeho půvab však pramenil z toho, že zdánlivě vytyčil cestu organičtější formě politického zastupování, jež by tolik nerozdělovalo svými spory. Dokonce i hierarchická povaha tohoto způsobu reprezentace se některým jevila jako důkaz její esenciální modernosti. Jak ve třicátých letech napsal jeden pozorovatel fašistické politiky: „Itálie nám dokazuje, že tato ústřední autorita může sama o sobě být přímou emanací existující národní syndikální struktury – jde o svobodně zvolenou elitu, kterou inspirují nové ideály sociálního práva a sociální spravedlnosti a jež je skrze své nezávislé organizace připravena omezit svobodu jednoho v zájmu mnohých.“⁴⁵

Podobná schémata přijímali i v jiných zemích. V roce 1933 zavedl António Salazar novou portugalskou ústavu, která tuto zemi prohlašovala za korporativistickou a unitární republiku. Nad právy jednotlivců převažovala pravomoc propůjčená vládě k tomu, aby je „v zájmu společného dobra“ omezovala. Jakýsi pozůstatek parlamentu existoval i nadále – stejně jako v nacistickém Německu –, nicméně došlo k zákazu politických stran a ministerský předseda vládl prostřednictvím zákonných dekretů. Horní komora se stala komorou „korporativistickou“ a došlo k nucené přeměně průmyslových vztahů v souladu s katolickým organickým myšlením pomocí Národního zákoníku práce, jenž postavil mimo zákon stávky a výluky, zničil nezávislé odbory a vedl k vytvoření národních cechů. Tímto způsobem byl – alespoň teoreticky – ukončen třídní boj a veškeré konflikty kapitalismu a nastala harmonie a vzájemná spolupráce. Stejně jako v Itálii se však tato teorie ukázala být příliš jednostranná: strach katolíků z komunismu zmírňoval jejich nepřátelský postoj vůči kapitalistům a obchodníci a podnikatelé si udrželi velkou část své autonomie.⁴⁶

---

45 J. P. Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America*, Princeton 1972, s. 164–165.

46 T. Gallagher, *Portugal: A Twentieth Century Interpretation*, Manchester 1983, s. 64–74.